

e-ISSN: 2667-5250

OĞUZ TÜRKÇESİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(OĞUZTAD)

Ekim 2021

Sayı: 3

OĞUZ TÜRKÇESİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Baş Editör

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN
Bursa Uludağ Üniversitesi

Editörler

Arş. Gör. Talha DİLBEN
İstinye Üniversitesi

Arş. Gör. Hüseyin GÖKÇE
İnönü Üniversitesi

Arş. Gör. İbrahim KEKEVİ
İnönü Üniversitesi

Uzm. Eren ÇABUK

Yazım ve Dil Editörü

Öğr. Gör. Nur Sena TAŞÇI
Ostim Teknik Üniversitesi

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Oktay AHMED
Üsküp “Aziz Kiril ve Metodiy”
Üniversitesi

Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ
Ardahan Üniversitesi

Prof. Dr. Maria LEONTİÇ
Gotse Delçev Üniversitesi

Prof. Dr. Vugar SULTANZADE
Doğu Akdeniz Üniversitesi

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN
Bursa Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. Vahit TÜRK
İstanbul Kültür Üniversitesi

Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA
Bursa Uludağ Üniversitesi

Assoc. Prof. Dr. Ergin JABLE
Priştine Üniversitesi

Assoc. Prof. Dr. Aynel MEŞADİYEVA
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi

Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Dr. Elçin İBRAHİMOV
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi

Dr. Farhad RAHİMİ
Allameh Tabataba'i Üniversitesi

Dr. Mehdi REZAEI
Allameh Tabataba'i Üniversitesi

Yayın ve Danışma Kurulu

Prof. Dr. Ayşehan Deniz ABİK
Çukurova Üniversitesi

Prof. Dr. Muhammet Fatih ALKAYIŞ
İnönü Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH
Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. Erhan AYDIN
İnönü Üniversitesi

Prof. Dr. Nergis BİRAY
Pamukkale Üniversitesi

Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN
Dokuz Eylül Üniversitesi

Prof. Dr. Muhsine BÖREKÇİ
Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE
Cumhuriyet Üniversitesi

Prof. Dr. Özlem ERCAN
Bursa Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. Galip GÜNER
Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. Müberra GÜRGENDERELİ
Trakya Üniversitesi

Prof. Dr. Belkıs GÜRSOY
İstanbul Aydın Üniversitesi

Prof. Dr. Ayşe İLKER
Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Prof. Dr. Caner KERİMOĞLU
Dokuz Eylül Üniversitesi

Prof. Dr. Hanife KONCU
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Prof. Dr. M. Fatih KÖKSAL
İstanbul Kültür Üniversitesi

Prof. Dr. Kazım KÖKTEKİN
Ordu Üniversitesi

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN
Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. Jale ÖZTÜRK
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi

Prof. Dr. Nesrin SİS
İnönü Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa ŞENEL
Ardahan Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet Atillâ ŞENTÜRK
İstinye Üniversitesi

Prof. Dr. Fatih USLUER
Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Gülden SAĞOL
YÜKSEKKAYA
Marmara Üniversitesi

Doç. Dr. Şükrü BAŞTÜRK
Bursa Uludağ Üniversitesi

Doç. Dr. Özlem DEMİREL DÖNMEZ
İnönü Üniversitesi

Doç. Dr. Kürşat EFE
Amasya Üniversitesi

Doç. Dr. Sinan GÜZEL
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi

Doç. Dr. Ümit HUNUTLU
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

Doç. Dr. Ahmet KARAMAN
Afyon Kocatepe Üniversitesi

Doç. Dr. Muharrem ÖZDEN
Trakya Üniversitesi

Doç. Dr. Gökçe Yükselen PELER
Erciyes Üniversitesi

Doç. Dr. Savaş ŞAHİN
Akdeniz Üniversitesi

Doç. Dr. Burak TELLİ
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

Doç. Dr. İlhan UÇAR
Sakarya Üniversitesi

Doç. Dr. Sinan UYĞUR
Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Sebine ABİD
Artvin Çoruh Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Muhittin ÇELİK
İnönü Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ali DOĞANER
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Erhan GİRAY
Artvin Çoruh Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Cemil GÜLSEREN
İstanbul Kültür Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Elif KAYA
Artvin Çoruh Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Abidin KARASU
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Kahraman
MUTLU
Afyon Kocatepe Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Yavuz ÖZKUL
Afyon Kocatepe Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK
Necmettin Erbakan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Zahide PARLAR
İnönü Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi İsmail TAŞ
Karabük Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TERZİ
Emekli Öğretim Üyesi

Dr. Öğr. Üyesi Adnan UZUN
Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi

Dr. Ayfer AYTAÇ
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Dr. Huseyin HUSEYİNLİ
“Azərbaycan Universiteti”

Yayın Adresi:

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oguztad>

İletişim:

oguztad1616@gmail.com

Tarandığımız İndeksler

Index Copernicus

International Institute Of Organized
Research (I2OR)

İdealonline

Asos Index

Academic Resource Index (ResearchBib)

Journal Factor

Scientific Indexing Services (SIS)

Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)

Directory of Research Journals Indexing
(DRJI)

Directory of Open Access Scholarly
Resources (ROAD)

InfoBase Index

Bu Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Muhammet Fatih ALKAYIŞ
İnönü Üniversitesi

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN
Bursa Uludağ Üniversitesi

Doç. Dr. Sedat BAHADIR
Artvin Çoruh Üniversitesi

Doç. Dr. Şükrü BAŞTÜRK
Bursa Uludağ Üniversitesi

Doç. Dr. Özlem DEMİREL DÖNMEZ
İnönü Üniversitesi

Doç. Dr. Erkan SALAN
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Doç. Dr. İlhan UÇAR
Sakarya Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Sebine ABİD
Artvin Çoruh Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ezgi DEMİREL
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Erkan DİKİCİ
Gümüşhane Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Erhan GİRAY
Artvin Çoruh Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi İdris SÖYLEMEZ
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Dr. Hulusi POLAT
Milli Eğitim Bakanlığı

Dr. Abdullah YILDIRIM
Milli Eğitim Bakanlığı

Oğuz Türkçesi Araştırmaları Dergisi uluslararası hakemli bir dergidir.

Her hakkı saklıdır.

Sayı: 3
Ekim, 2021

Derginin kapak ve jenerik tasarımında Dede
Korkut'un Dresden nüshasından
faydalanılmıştır.

İçindekiler

Araştırma Makaleleri

Yunus Emre Divanı'nda İç İçe Fiilimsi Grubu

Nested Gerundial Group In Yunus Emre's Divan

Uzm. Serdar ALTUNTAŞ.....1

Kaşkayların Türk Kültürü İçerisindeki Yeri

The Place Of Qashqais In Turkish Culture

Dr. Öğr. Üyesi Muhittin ÇELİK

Arş. Gör. Hüseyin GÖKÇE24

Kadim Şamanlıktan Anadolu'nun Velilerine/Delilerine: Malatya Örnekleme

From Archaic Shamanism To The Saint/Curatorship Of Anatolia: Malatya Sample

Doktora Öğrencisi Fatih SOLMAZ.....35

Türkistan'dan Anadolu'ya Yazı Yazma Geleneği

The Tradition Of Writing From Turkistan To Anatolia

Uzm. Beytullah KOCABAŞ.....49

Mecma'ü'l-Letâyif'teki Tasvirî Fiil Yapıları

Descriptive Verb Structures In Mecma'ü'l-Letâyif

Arş. Gör. Gülşah GÖDEK.....60

Yayın Tanıtım Yazıları

Argunşah, Mustafa; Güner, Galip (2015). Codex Cumanicus, İstanbul: Kesit

Yayımları, Isbn: 978-605-9100-59-5, 1079 Sayfa

Doktora Öğrencisi Abdüssamet KILINÇ75

Aydın, Erhan (2021). Bozkırın Tanıkları Eski Türkçe Yazıtlar, Bilge Kültür Sanat

Yayımları, Isbn 978-625-7201-37-7, 224 Sayfa

Yüksek Lisans Öğrencisi Mustafa Selçuk DİLSİZ78

Geliş Tarihi: 08.08.2021

Kabul Tarihi: 17.09.2021

Doi: <https://doi.org/10.52817/oguztad.978878>

YUNUS EMRE DİVANI'NDA İÇ İÇE FİİLİMSİ GRUBU

Serdar ALTUNTAŞ*

ÖZET

Kelime grupları uzun anlatım imkânı sağlayan yapılardır. Belli bir düzen içinde sıralanan bu yapılar, ayrılmaz bir bütün hâlinindedirler. Bu yapılardan biri de fiilimsi grubudur. Fiilimsiler, asıl fiil gibi özne, nesne ve tümleç alabilirler. Cümleler tahlil edilirken fiilimsilerin aldığı unsurlar, sonraki aşamalarda incelenirler. Bu aşamalarda bir fiilimsinin, bir zarf-fiilce nitelendiği / belirtildiği durumlarla karşılaşılr. Bahsi geçen yapı, *İç İçe fiilimsi grubu* adı verilen bir söz öbeğidir.

İç İçe fiilimsi grubunda iki temel unsur vardır ve bu unsurlar kurallı bir dizilişe sahiptir. İstisnasız olarak her zaman ilk unsurda bir zarf-fiil eki, ikinci unsurda ise fiilimsi eklerinden (isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil) herhangi biri bulunur. İkinci unsur, aynı zamanda söz konusu yapının ana unsurudur. Birinci unsur, yardımcı unsur konumunda olup ikinci yani ana unsuru biçim, sebep, zaman gibi yönlerden niteler / belirtir. Ana unsur da yardımcı unsurla birlikte asıl fiilin oluşma biçimini, sebebini, zamanını ve buna benzer çeşitli yönlerini ifade eder. Bununla birlikte bir ismi de niteleyebilir. İç İçe fiilimsi grubu, ana unsurda bulunan fiilimsi ekine göre *İç fiilimsili isim-fiil grubu*, *İç fiilimsili sıfat-fiil grubu* ve *İç fiilimsili zarf-fiil grubu* olmak üzere üç gruba ayrılır.

Türkiye Türkçesinde sık kullanıma sahip olan iç İçe fiilimsi grubunun örnekleri, Türkçenin Anadolu'da yazı dili olmasında etkin rolü bulunan Yunus Emre'nin eserlerinde de bulunmaktadır. Makalede, iç İçe fiilimsi grubunun *Yunus Emre Divanı*'ndaki kullanımları ele alınarak Eski Anadolu Türkçesindeki varlığı izah edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, İç İçe Fiilimsi Grubu, Kelime Grubu, Morfoloji, Yunus Emre Divanı.

NESTED GERUNDIAL GROUP IN YUNUS EMRE'S DIVAN

ABSTRACT

Word groups are structures that provide long expression. These structures, arranged in a certain order, are in an inseparable state. One of these structures is the verb group. Verbs can take subject, object, and complement, such as the actual verb. When analyzing sentences, the elements taken by verbs are examined in the following stages. At these stages, situations are encountered where a verb is qualified / indicated by an adverb-verb. The structure in question is a phrase called a nested gerundial group.

There are two basic elements in the nested gerundial group, and these elements have a canonical sequence. Without exception, there is always an adverb-verb octet in the first element, and any of its verb suffixes in the second element. The second element is also the basic element of the structure in question. The first element is in the position of the auxiliary element, and the second, that is, the basic element, attributes / specifies aspects such as form, reason, time. The

* Yeni Türk Dili Bilim Uzmanı, srdaraltntas@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3182-7022>.

basic element, along with the auxiliary element, refers to the form, cause, time, and various similar aspects of the actual verb. However, it can also qualify a name.

Examples of the intertwined nested gerundial group, which is frequently used in Turkey Turkish, are also found in the works of Yunus Emre, who played an active role in making Turkish a written language in Anatolia. In the article, the use of the conjugated verb group in Yunus Emre's Divan is discussed and its existence in Old Anatolian Turkish is explained.

Keywords: Morphology, Nested Gerundial Group, Old Anatolian Turkish, Phrase, Yunus Emre's Divan.

GİRİŞ

Türkiye Türkçesini (> TT) anlamak, anlamlandırmak ve yapı olarak doğru incelemek için gelişiminin dayandığı Eski Anadolu Türkçesini (>EAT) morfolojik ve semantik açıdan analiz etmek gerekir. Bunun için de araştırmacılara temiz bir malzeme sunan Yunus'un dili, temasta bulunulacak ilk kılavuzlardan biridir. Yunus Emre, halk içinde konuşulan dile dayalı tutumuyla Türkçenin Anadolu'da yazı dili olmasında önyak olmuştur. Böylece eserlerinde barındırdığı malzemelerle gerek *Tarama Sözlüğü*'nü gerek gramer çalışmalarını önemli ölçüde beslemiştir. Bu yüzden, henüz varlığı izah safhasında bulunan ve çalışmanın konusunu oluşturan iç içe fiilimsi grubuna yönelik tarihî dönem morfoloji çalışmasına Yunus'un *Divan*'ıyla başlanmıştır.

Türkiye Türkçesinde İç İçe Fiilimsi Grubu (Altuntaş, 2020) adlı araştırmayla söz konusu kelime grubunun varlığı öne sürülmüştür ve izahlar, TT'den seçilmiş çeşitli örneklerle desteklenmeye çalışılmıştır. Bu makalede de iç içe fiilimsi grubunun, EAT metinlerinden biri vasıtasıyla tarihî dönemdeki varlığının tespit ve izah edilmesi amaçlanmıştır. Çünkü bu izah, EAT dönemiyle ilgili kapsamlı bir çalışmanın yapılmasına ve Türkçenin daha eski dönemleriyle ilgili taramaların yapılmasına öncülük edecektir.

İnceleme Yöntemi ve Açıklama

İç içe fiilimsi grubunu içeren malzemenin tespitinde Gölpınarlı (1943;, 2020), Tatcı (1998), Timurtaş (2018) ve Yağmur (1979) olmak üzere *Divan*'la ilgili altı (6) kaynak taranmıştır. Gölpınarlı ve Timurtaş'ın iki yayını, farklı dönemlerde ve yeni yaklaşımlarla ele alındığı için çalışmada iki yayınlarından da yararlanılmıştır. Her iki çalışmanın iki ayrı yayınında farklılıklar bulunmaktadır. İki araştırmacının da ilk yayınlarında bulunup sonradan farklı bir Yunus'a (Âşık Yunus) ait olduğunu tespit ettikleri beyitler, ayrıştırılıp son yayınlarında yer almamış veya ayrı bir başlık altında verilmiştir. Bununla birlikte yeni nüshalarla yeni okuma çalışmaları yapılmıştır. Bahsi geçen iki çalışmanın iki yayınında yer alan beyitlerin farklı kelimelerle ve farklı sıralarla yazıldığı veya hiç yer almadığı olmuştur. Bahiste bulunan durum, Timurtaş'ın iki yayınına dayanarak şöyle örneklendirilebilir: Timurtaş'ın 1972 baskılı çalışmasında (>FKT) bulunan “*Azrâil alur cānumuz kurur tamarada kanumuz / Yuyıcağaz kefenümüz şaranlara selām olsun*” (FKT-135/1) beyti, 2018 baskılı çalışmasında (>FK-YE) yer almamıştır. Bununla birlikte FK-YE'de bulunan “*Benüm-dürür bu cümle iş hikmetüm-ile yaz u kış / Ben bilürem yād u bilış ırılmadın duran benem*” (FK-YE-146/6) beyti, FKT'de yer almamıştır.

Çalışmada genel olarak Tatcı (>MT) referans alınmıştır. Diğer çalışmalar ise bünyelerinde bulunan beyitlerin MT'de yer almaması durumunda devreye girmiştir. Mesela MT'de bulunmayıp Gölpınarlı (>AG), Timurtaş ve Yağmur'da (>SY) bulunan bir beyit AG, FKT ve

SY'den biri esas alınarak verilmiştir. Aynı zamanda bu çalışmaların birinde bulunup diğerlerinde bulunmayan veya biri hariç hepsinde bulunan durumlarla karşılaşılmıştır. Bu durumlarda söz konusu beyitlerin Âşık Yunus'a (Bursalı Yunus / öbür Yunus) ait olduğu düşünülebilmektedir. Bu yönde yapılan AG-YE ve FK-YE çalışmalarında (bir önceki paragrafta da değinildiği gibi), dil ve üslup yönüyle ayırtırmaya gidilip Yunus Emre'nin şiirleri bir araya getirilmiştir. Ayrıca bazı beyitlerin söz konusu iki çalışmada yer alıp MT ve diğer son çalışmalarda bulunmaması, nüshalarda farklılıkların olabileceğini de akla getirmiştir.

Bu çalışma, *Divan*'la ilgili yayımları karşılaştırma çalışması olmadığı için yalnızca ilgili beyitlerin bir kısmı hakkında metinler arası karşılaştırmalı açıklamalar, dipnotta verilmiştir.

Beyitler, çalışmaya alındığı sırada buldukları kaynağa göre farklı yöntemlerle parantez içinde gösterilmiştir. Farklı olmasının nedeni, kaynaklardaki işlevselliğin göz önünde bulundurulmasıdır. Yani çalışmaların bir kısmında şiir numarası ile beyit sırası verildiği için parantez içinde şiir ve beyit numarası yer almıştır. Buna karşın şiir numarası olmayıp sadece beyit sırasını veren çalışmalarda beyit sırası yazılmıştır. Her ikisinin dışında şiir ve beyit sırasını vermeyen çalışmalarda sadece sayfa numarası belirtilmiştir. Söz konusu durum şöyle izah edilebilir:

AG-1677: Abdülbaki Gölpınarlı'nın *Yunus Emre Divanı* çalışmasında yer alan 1677. beyti ifade eder (Bu çalışmada sadece beyit sırası verilmiştir).

AG-YE-2066: Abdülbaki Gölpınarlı'nın *Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri* çalışmasında yer alan 2066. beyti ifade eder (Bu çalışmada sadece beyit sırası verilmiştir).

FK-YE-142/3: Faruk Kadri Timurtaş'ın 1972 yayını olan *Yunus Emre Divanı*'ndaki 142. şiirin 3. beytini ifade eder (Bu çalışmada şiir numarası ve beyit sırası belirtilmiştir).

FKT-101/3: Faruk Kadri Timurtaş'ın 2018 yayını olan *Yunus Emre Divanı*'ndaki 101. şiirin 3. beytini ifade eder (Bu çalışmada şiir numarası ve beyit sırası belirtilmiştir).

MT-300/8: Mustafa Tatcı'nın *Yunus Emre Divanı* çalışmasında yer alan 300. şiirin 8. beytini ifade eder (Bu çalışmada şiir numarası ve beyit sırası belirtilmiştir).

SY, 276: Beytin, Selim Yağmur'un *Yunus Emre Divanı* çalışmasındaki 276. sayfada yer aldığını ifade eder (Bu çalışmada şiir numarası ve beyit sırası belirtilmemiş olduğu için beytin bulunduğu sayfa parantez içinde verilmiştir).

Farklı kaynaklardan alınan beyitler, yazı birliğinin sağlanması açısından çalışmanın tamamında seyredilen bir çeviri yazı (transkripsiyon) sistemine uydurulmuştur.

İç içe fiilimsi grubunun izahında Altuntaş'ın (Altuntaş, 2020) çalışmasından yararlanılmıştır.

Herhangi bir yapıyla ilgili taramalarda çokça ulaşılan malzemedan, açıklama dışında ek olarak en fazla dört örnek verilmiştir. TT'deki taramalarda yardımcı unsurda işlek olan $-(X)p$ ve ana unsurda işlek olan $-An$ fiilimsi ekleri, *Yunus Emre Divanı*'nda da çokça yer almıştır. Dolayısıyla bahsi geçen iki ekin tek yapıyı oluşturmasında elde edilen malzemenin de fazla olduğu gözlemlenmiştir. $-(X)p$ (ve genişletilmiş hâli olan $-UbAn / -UbAnI$) zarf-fiilli yardımcı unsur ile $-An$ sıfat-fiilli ana unsurdan oluşan iç fiilimsili sıfat-fiil grubuna örnek teşkil eden malzemeler, çalışmanın ilgili kısımlarına ek olarak *Malzemedan Ek Örnekler* başlığıyla

çalışmanın sonunda verilmiştir. Böylelikle araştırmacıların bu bölümden daha fazla malzemeye ulaşabilmelerine imkân sağlanmıştır.

1. İÇ İÇE FİİLİMSİ GRUBU

Yardımcı unsurunda daima zarf-fiil eki ve ana unsurunda fiilimsi eklerinden (isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil) biri bulunan kelime grubudur.

$$\frac{(\text{Fiil Unsuru} + \text{Zarf} - \text{Fiil Eki})}{\text{Birinci Unsur}} + \frac{(\text{Fiil Unsuru} + \text{Fiilimsi Eki})}{\text{İkinci Unsur}} = \text{İç İçe Fiilimsi Grubu}^1$$

Verilen şekil, söz konusu grubun yapısını ifade etmektedir.

Ana unsur, belirtilen ve yardımcı unsur, belirten işlevindedir. Ana unsurun belirtilmesi, asıl fiilin bir zarf-fiilce belirtilmesinden farksızdır. “*Birinci unsur, ikinci unsura yönelik nitelik, sebep, şart, zaman gibi ifadeleri bildirmekle görevlidir.*” (Altuntaş, 2020: 13).

Yardımcı unsur tarafından belirtilen ana unsur, asıl fiildeki hareketin gerçekleşmesini veya bir ismin niteliğini zincirleme hareketlerle ifade eder. “*Yatakta yüzükoyun dönüp dirseklerinin üstünde biraz doğrularak dakikalarca bekliyordu.*” (SA-YD, 90). Cümlesindeki {(yatakta yüzükoyun dönüp) [dirseklerinin üstünde biraz doğrularak]} öbeğinin ikinci unsurunda bulunan “*dirseklerin üstünde biraz doğrulma*” hareketi, birinci unsurdaki “*yatakta yüzükoyun dönme*” hareketinden sonra gerçekleşmiştir. Bununla birlikte iç içe fiilimsi grubu, asıl fiildeki “*bekleme*” hareketinin tarzını belirtmiştir. Yani grubun yardımcı unsuru, ana unsurdaki harekete dair bir öncelik sonralık sıralaması yapmıştır ve ana unsur, zincirleme bir hareketi ifade ederek asıl fiili nitelemiştir.

Kelime grubu, ana unsorda bulunan fiilimsi ekinin türüne göre *iç fiilimsili isim-fiil grubu*, *iç fiilimsili sıfat-fiil grubu* ve *iç fiilimsili zarf-fiil grubu* olmak üzere üç gruba ayrılarak adlandırılmıştır.

1.1. Yardımcı Unsurda Bulunan Zarf-Fiil Eklerinin İşlevleri

İç içe fiilimsi grubunun yardımcı (birinci) unsurunda bulunan zarf-fiil eklerinin, ana (ikinci) unsurdaki hareketi ifade etme biçimleri kısaca şöyledir:²

- -A... -A zarf-fiil eki, bir eş zamanlılık ifadesiyle nitelediği asıl unsurun tarzını bildirir.
- -IcAg(X)z zarf-fiil eki, eklendiği hareketin gerçekleşme anını verip asıl unsura göre bir öncelik sonralık bildirir. Eklendiği hareket, gerçekleşmiş yani tamamlanmış bir harekettir.
- -IcAK zarf-fiil eki, asıl unsurdaki harekete karşın yardımcı unsorda bir öncelik bildirir. Yani asıl unsurdaki hareketin yardımcı unsurdaki hareketten sonra gerçekleştiğini ifade eder.
- -ken zarf-fiil eki, bir eş zamanlılık ifade edip bazen karşıtlık bildirir.
- -mAdIn zarf-fiil eki, asıl unsurdaki hareketin gerçekleşme tarzını ifade ederken bir öncelik sonralık bildirir. Yardımcı unsurdaki hareketin gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi, asıl unsurdaki hareketin gerçekleşmesinden sonradır.
- -UbAn / -UbAn³ zarf-fiil eki, bir öncelik sonralık sıralaması yapmakla beraber bazen bir eş zamanlılık bildirir.

¹ Şema, Altuntaş'tan (Altuntaş, 2020: 13) alınmıştır.

² Bu kısımda, derlenen malzemede rastlanan ve çalışmaya alınan eklere yer verilmiştir.

³ Ekin genişletilmiş hâli olan -UbAnIn, iç içe fiilimsi grubuyla ilgili *Divan*'dan toplanan malzemenin içinde yer almadığı için ayrıca belirtilmemiştir.

➤ -(X)p zarf-fiil eki, bir öncelik sonralık sıralaması yapmakla beraber bazen bir eş zamanlılık bildirir.

2. İÇ FİİLİMSİLİ İSİM-FİİL GRUBU

Ana unsurunda isim-fiil eki bulunan iç içe fiilimsi grubudur. Kendisine bağlı bir zarf-fiil eki vardır. Bu zarf-fiil eki, genellikle isim-fiil ekinin devam ettirdiği hareketi niteler (Altuntaş, 2020: 28).

$$\frac{(\text{Fiil Unsuru} + \text{Zarf} - \text{Fiil Eki})}{\text{Birinci Unsur (Yardımcı Unsur)}} + \frac{(\text{Fiil Unsuru} + \text{İsim} - \text{Fiil Eki})^4}{\text{İkinci Unsur (Ana Unsur)}}$$

Verilen şekil, söz konusu grubun yapısını ifade etmektedir.

“*Dinledikçe susması, düşündükçe susması...*” (ÖA-YP, 66). Örneğindeki {(dinledikçe) [susma]} iç fiilimsili isim-fiil grubu, şemada şöyle gösterilebilir:

$$\frac{(\text{dinledikçe})}{\text{Birinci Unsur}} + \frac{(\text{susma})}{\text{İkinci Unsur}} = \text{İç Fiilimsili İsim} - \text{Fiil Grubu}$$

Verilen örnekteki isim-fiil ekinden sonra gelen iyelik eki (isim tamlaması) dolayısıyla cümle tahlilinde önce isim tamlaması gösterilir. Sonrasında (bir diğer tahlil adımında) iç fiilimsili isim-fiil grubu gösterilir:⁵

1. {(/onun/) [düşündükçe susması]} = Belirtili İsim Tamlaması

2. {(düşündükçe) [susma]} = İç Fiilimsili İsim-Fiil Grubu

Çalışmanın sınırını oluşturan EAT’de -mA ve -(X)ş isim-fiil ekleri işlek değildir. Dolayısıyla çalışmada sadece, bu dönemde sık kullanıma sahip olan -mAK isim-fiil ekli örnekler ele alınmıştır.

2.1. Divan’da “Ana Unsurunda -mAK İsim-Fiil Eki Bulunan” İç Fiilimsili İsim-Fiil Grubu

-mAK isim-fiil eki, fiil kök ve gövdelerine eklenerek onları isim hâline getirir. Aynı zamanda fiildeki hareketi devam ettirir (Korkmaz, 2014: 748). Ek fiille birlikte yüklem olabilir. Çoğunlukla fiilin yapanı (öznesi) görevindedir.

TT’de ilgi hâli, iyelik eki ve yönelme hâlini almazken (Altuntaş, 2020: 36) EAT’de ilgi hâli, iyelik eki ve özellikle amaç bildirmede yönelme hâlini aldığı görülür.⁶

2.1.1. -ken + -mAK

(MT-327/7) *Gişi Hağ’ı bilmek gerek Hağ haberin almak gerek*
Zinde-y-iken ölmek gerek varup anda ölmez ola⁷

Beyitteki {(zinde-y-iken) [ölmek]} öbeğinde, birinci unsurdaki bulunan -ken zarf-fiil eki, “zinde olma” hâliyle ana unsurdaki “ölme” hareketini tek zamana bağlı kılıp iki hareket arasında bir nevi eş zamanlılık bildirmiştir.

⁴ Şema, Altuntaş’tan (Altuntaş 2020: 28) alınmıştır.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Altuntaş (2020), s. 29-30.

⁶ Açıklama ve örnekler için bk. Çağatay (1947-a) s. 361-367; Gülsevin (2017) s. 51.

⁷ AG ve FK-YE’de bulunmayan beytin geneli FKT (FKT-152/6), MT ve SY’de (SY, 427) aynı olmakla birlikte MT’deki “zinde-y-iken” ifadesi yerine SY ve FKT’de “bunda-y-iken (bunda iken)” ifadesi yer almıştır.

2.1.2. -UbAn / -UbAnI + -mAK

(MT-137/1) *Dünyeye gelen gişiler yola bile gelmek gerek*
Ölümini a^uubanı dün ü gün ağlama^k gerek

Beyitteki {(ölümini a^uubanı) [dün ü gün ağlama^k]} öbeğinde, birinci unsurdaki ifade edilen “ölümünü anma” hareketiyle beraber (eş zamanlı veya çok kısa bir süre sonra) ikinci unsurdaki bulunan “ağlama” hareketinin gerçekleşmesi gerektiği bildirilmiştir.

-UbAn / -UbAnI + -mAK yapısını barındıran diğer örnek beyitler:

“Bu gönyüller pāsını yuyuban gidermege / Şol sözi söylegil kim sözüñ hulāşasıdır” (MT-29/2).

“Dost esriği delüligüm ‘aşıklar bilür neligüm / Degşürüben ikiligüm birlige yetmege geldüm”⁸ (MT-179/3).

“Göñlüm cānum ‘aqlum bilüm senüñ-ile qarār eder / Pervāz ururlar dem-be-dem uçuban dosta gitmege” (MT-1/2).

“Yola gider başaramaz yigitlige eli varmaz / Bu nesneleri koyuban yavunmağa düşdi göñül” (MT-152/11).

2.1.3. -(X)p + -mAK

(SY, 428) *Ekmek yeyüp tuz basmak ol nā-merdlar işidür*
Ekmek anı komaya tuzun ha^kkı var-ısa⁹

Beyitteki {(ekmek yeyüp) [tuz basmak]} öbeğinde, birinci unsurdaki “ekmek yeme” hareketinin gerçekleşmesinden sonra ikinci unsurdaki “tuz basma” hareketinin gerçekleştiği ifade edilmiştir.

-(X)p + -mAK yapısını barındıran diğer örnek beyitler:

“Bunda bilişmeyen cānlar anda bilişimez anlar / Bunda bilişüp dost-ıla hālüm ‘arz etmege geldüm”¹⁰ (MT-179/5).

“Gel ey dervişlik isteyen eydem saña n’etmek gerek / Şerbetleri elden koyup ağıy nüş etmek gerek” (MT-140/1).

“Işk odı düşdi cānuma yakup beni yandurmağa / Yedi deniz şuyı yetmez şuşalıgum kandurmağa” (MT-329/1).

⁸ Beytin geneli AG (AG-1677), AG-YE (AG-YE-2066), FK-YE (FK-YE-142/3), FKT (FKT-101/3), MT ve SY’de (SY, 276) aynıdır. Bununla birlikte AG-YE, FK-YE ve SY’de “yetmege geldüm” ifadesi yerine “bitmege geldüm” ve AG-YE ile SY’de “degşürüben” yerine “denşürüben” ifadesi yer almıştır.

⁹ Beytin geneli AG (AG-154), AG-YE (AG-YE-2168), FK-YE (FK-YE-255/6), FKT (FKT-153/5), MT (MT-300/8) ve SY’de (SY, 428) aynı olmakla birlikte AG-YE, MT, FK-YE ve FKT’de “ekmek” ifadesi yerine aynı kullanımda olan “etmek” ifadesi yer almıştır.

¹⁰ Beyit FKT (FKT-101/5) ve MT’de hemen hemen aynı olmakla birlikte SY’de (SY, 276) şu şekildedir: “Bunda biliş olan cānlar anda bilişürler-imiş / Bilişüben dosta hālüm henüz ‘arz etmege geldüm.” AG-YE (AG-YE-2068) ve FK-YE’de (FK-YE-142/5) ise birinci mısra SY ile aynı olup ikinci mısra şöyledir: “Bilişüben hācem-ile hālüm ‘arz etmege geldüm.” Bununla birlikte MT’deki “bilişüp” ifadesinde yer alan -(X)p zarf-fiil eki yerine AG, AG-YE, FK-YE, FKT ve SY’de “bilişüben” şeklinde -UbAn zarf-fiil eki yer almıştır.

“Ka’be senüñ işigündür eyle bil / Bulımadum yol çeküp varmağ-ıla”¹¹ (MT-296/5).

3. İÇ FİİLİMSİLİ SIFAT-FİİL GRUBU

Ana unsurunda sıfat-fiil eklerinden biri bulunan iç içe fiilimsi grubudur. Yardımcı unsorda bulunan bir zarf-fiilli hareketçe belirtilir. Kendisine bağlı olan zarf-fiil ekiyle birlikte derin yapıdaki veya yüzey yapıdaki bir ismi niteler. Böylelikle zarf-fiilli hareket, bir ismi niteleme zincirinde bulunmuş olur.

$$\frac{(\text{Fiil Unsuru} + \text{Zarf} - \text{Fiil Eki})}{\text{Birinci Unsur (Yardımcı Unsur)}} + \frac{(\text{Fiil Unsuru} + \text{Sıfat} - \text{Fiil Eki})^{12}}{\text{İkinci Unsur (Ana Unsur)}}$$

Verilen şekil, söz konusu grubun yapısını ifade etmektedir.

“Kız isteyip cevap bekleyen delikanlılar” (SA-YD, 18). Örneğindeki {(kız isteyip) [cevap bekleyen]} iç fiilimsili sıfat-fiil grubu, şemada şöyle gösterilebilir:

$$\frac{\text{kız isteyip}}{\text{Birinci Unsur}} + \frac{\text{cevap bekleyen}}{\text{İkinci Unsur}} = \text{İç Fiilimsili Sıfat - Fiil Grubu}$$

Verilen örnekteki {(kız isteyip) [cevap bekleyen]} öbeğinin birinci unsurunda yer alan – (X)p zarf-fiil eki, her iki unsur arasında bir öncelik sonralık sıralaması yapmıştır. Birinci unsurdaki “kız isteme” hareketinden sonra devreye giren “cevap bekleme” hareketi iç fiilimsili sıfat-fiil grubuyla bir isme (“delikanlılar”) bağlanmıştır. Yani birinci unsur, ikinci unsuru; her iki unsur birlikte bir ismi nitelemiştir.

İç fiilimsili sıfat-fiil grubunda genellikle zarf-fiil eki, ana unsurdaki sıfat-fiil ekli hareketin durumunu, tarzını, zamanını ifade eder (Altuntaş 2020: 46).

“Bir eliyle gözlerini ovuştururken ötekiyle sımsıkı direksiyonu kavradığını gördük.” (SA-YD, 51).

“Dünyada varıp hâlimi dönecek kimsem yoktu.” (SA-YD, 48).

“Yaşlandıkça anlamlaşan” (ÖA-YP, 30).

Sıfat-fiil ekinden önce gelen zarf-fiil ekini, Baskakov “zarf-fiil + sıfat-fiil yapı varyantı” olarak çalışmasına almıştır. “Bu tür sıfatlık kelime gruplarında genellikle öğelerden biri, grubun diğer ögesinin bildirdiği hareketin uzunluğu veya kısalığı kiplik nüansını içermektedir.” ifadesiyle yapıyı açıklayıp şu örnekleri eklemiştir: “batıp giden (güneş); kopup gelen bir titreyiş; gittikçe büyüyen” (Baskakov, 2016: 68).

Daha önce bahsedilen zarf-fiil eklerinin ana unsurla birlikte bir ismi nitelemelerinin yanında bir de bu yapının, sıfat-fiil ekinin iyelik eki almasıyla birlikte bir isim tamlamasına dâhil olduğu görülür. Yani zarf-fiil ekleri sıfat-fiil eklerinin bu işlevi vasıtasıyla normalde kuramayacakları bir isim tamlamasının birer parçası olurlar.¹³

“Ayrı satıp satamayacağını da düşünüyordu.” (SA-YD, 33).

¹¹ MT’deki bu beyit AG-YE (AG-779), FK-YE (FK-YE-230/5), FKT (FKT-140/5) ve SY’de (SY, 399) şu şekildedir: “Kā’be senüñ işigündür bilmiş ol / Bulmazsın yol çeküp ar’mağ-ıla.” Söz konusu beyit, AG’de (AG-234) ise şöyledir: “İşigündür Kā’be bilürsen senüñ / Bulmadum yol çeküp varmağ-ıla.”

¹² Şema, Altuntaş’tan (Altuntaş, 2020: 46) alınmıştır.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bk. Altuntaş (2020), s. 46-47.

“Bunun istida veren köylere gidip benim aleyhime sözler söylediğini duydum.” (SA-YD, 9).

3.1. Divan'da “Ana Unsurunda –An Sıfat-Fiil Eki Bulunan” İç Fiilimsili Sıfat-Fiil Grubu

-An sıfat-fiil eki, TT'de olduğu gibi EAT'de de kullanımını işlek olan bir ektir. Genellikle geniş zamanı ifade eden bir sıfat-fiil eki olarak kategorileştirilir. Bununla birlikte şimdiki zaman, geçmiş zaman ve gelecek zaman bildirdiğini ele alan çalışmalar¹⁴ da vardır.

Ediskun, -An sıfat fiil ekinin “şimdiki ya da geniş zaman anlamıyla birlikte geçici birer nitelik bildirir” olduğunu ifade etmiştir (Ediskun 1999: 250).

3.1.1. –IcAg(X)z + -An

(FKT-135/1) *‘Azrâil alur cânumuz kırur tamarda kanumuz
Yuyıcağaz kefenümüz şaranlara selâm olsun*

Beyitteki {(yuyıcağaz) [kefenümüz şaran]} öbeğinin birinci unsurunda bulunan “yıkama” hareketinden sonra “kefene sarma” hareketinin gerçekleşmesi ifade edilmiştir. İç fiilimsili sıfat-fiil grubu, derin yapıda bulunan (adlaşmış sıfat durumuna geçip) bir ismi nitelemiştir.

3.1.2. –ken + -An

(MT-231/2) *Ecel büke belümüzü söyletmeye dilümüzü
Hasta iken hâlümüzü şoranlara selâm olsun*

Beyitteki {(hasta iken) [hâlümüzü şoran]} öbeğinin birinci unsurunda yer alan –ken zarf-fiil eki, her iki unsur arasında bir eş zamanlılık ifade etmiştir. Bununla birlikte her iki unsur, –An sıfat-fiil eki vasıtasıyla derin yapıda bulunan bir ismi nitelemiştir.

–ken + -An yapısını barındıran bir diğer örnek beyit:

“Bu dünyede bir nesneye yanar içüm göyner özüm / Yigid-iken ölenlere gök ekini biçmiş gibi” (MT-388/4).

3.1.3. –mAdIn + -An

(MT-408/7) *Yünus gerçek ‘aşık-ısañ ırılmadın doğru durğul
İrilmadın doğru varan ol görisedür didarı*

Beyitteki {(ırılmadın) [doğru varan]} öbeğinin birinci unsurunda yer alan –mAdIn zarf-fiilli hareket, ikinci unsurdaki “doğru varma” hareketinin tarzını ifade etmiştir. Birinci unsur, ana unsurla birlikte derin yapıda bulunan bir ismi nitelemiştir.

–mAdIn + -An yapısını barındıran diğer örnek beyitler:

“Benüm-dürür bu cümle iş hikmetim-ile yaz u kış / Ben bilürem yād u biliş ırilmadın duran benem”¹⁵ (SY, 280).

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Altuntaş (2020), s. 57-58.

¹⁵ AG ve FKT'de bulunmayan beytin geneli AG-YE (AG-YE-949), FK-YE (FK-YE-146/6), MT (MT-187/6) ve SY'de aynı olmakla birlikte AG-YE ve SY'deki “ırılmadın” ifadesinde yer alan –mAdIn zarf-fiil eki yerine FK-YE ve MT'de “ırılmasuz” şeklinde –mAsUz eki yer almıştır.

“Dervîşün eli uzun çıkarur münkir gözün / Şarka garba düp-düzün şunmadın éren gelsün” (MT-239/7).

“Yere göge bünyād uran ırılmadın kâim duran / Irmaqlara göl çağırın adum Yünus ‘ummān benem”¹⁶ (SY, 303).

3.1.4. -UbAn / -UbAnI + -An

(SY, 266) *Haber eylen ‘aşıklara ‘aşka gönül veren benem*
*‘İşk bahrisi olubanı denizlere talan benem*¹⁷

Beyitteki {(‘ışk bahrisi olubanı) [denizlere talan]} öbeğinin birinci unsurunda yer alan –UbAnI zarf-fiil eki, her iki unsurdaki hareketin gerçekleşmesine dair bir öncelik sonralık bildirmiştir. Bu öncelik sonralık, neredeyse eş zamanlılığa yakın bir ifadedir. Örnekte iç fiilimsili sıfat-fiil grubu derin yapıda bulunan bir ismi nitelemiştir.

-UbAn / -UbAnI + -An yapısını barındıran diğer örnek beyitler:

“Berye kumlarını çeken varuban ziyaret eden / Arafat’a inüp çıkan gel varalum Muhammed’e” (FKT-155/2).

“Et ü deri endām çatan ‘ālemlere gönül kıtan / Ādem tonın tonanuban mülke kadem başan benem” (MT-195/7).

“Murdār dünyāya bulaşan devşirübeni durışan / Erden himmet olmayınca ‘ömür geçer yunmayısar”¹⁸ (SY, 71).

“Yine fazlundur kulunu geçüren / Geçüben kevşer şarābın içüren” (MT-417/13).

3.1.5. -(X)p + -An

(MT-193/9) *Dost-ıla birlige yēten buyruğı ne-y-ise dutan*
Mülk bezeyüp dünyā düzen ol bāğçevān hemān benem

Beyitteki {(mülk bezeyüp) [dünyā düzen]} öbeğinin birinci unsurunda yer alan -(X)p zarf-fiil eki, TT’deki –ArAk zarf-fiil ekinin işlevinde bulunup ikinci unsurdaki “dünyayı düzenleme” hareketinin tarzını bildirmiştir. Bununla birlikte her ne kadar öncelik sonralık sezilse de bir eş zamanlılık ifade edilmiştir. Ana unsur, birinci unsurla birlikte “ol bāğçevān” sıfat tamlamasını nitelemiştir.

-(X)p + -An yapısını barındıran diğer örnek beyitler:

¹⁶ FKT’de bulunmayıp AG (AG-1497), AG-YE (AG-YE-979), FK-YE (FK-YE-157/7) ve SY’de hemen hemen aynı olan beyit, MT’de (MT-194/7) farklı olarak şöyledir: “Yeri göği benem diyen mağrīb maşrık benüm diyen / Denizlere gel kığırın Yünus ‘ummān benem.”

¹⁷ Beytin mısraları AG-YE (AG-YE-928), FK-YE (FK-YE-137/1), FKT (FKT-97/1) ve SY’de aynı şekilde bir bütün iken MT’de (MT-177/1-2) şöyle iki farklı beyitte yer almıştır: “Haber eyleyen ‘aşıklara ‘aşka gönül veren benem / ‘İşka bahā kim yētüre ‘ışk ma ‘denin bulan benem.” / “Yer gök tolu bu ‘ışk-durur ‘ışksuz hiç nesne yok-durur / ‘İşk bahrisi olubanı denizlere talan benem.” Söz konusu beyit, AG’de (AG-1498-1499) de farklı olarak iki ayrı beyitte yer almıştır: “Haber eyleyen ‘aşıklara ‘aşka gönül veren benem / ‘İşka bahā kim yētüre ‘ışk ma ‘den-i kân olan benem.” / “Yer gök tolu bu ‘ışk-durur ‘ışkdan yigregi yok-durur / ‘İşk bahrisi olubanı denizlere talan benem.”

¹⁸ Beyitteki –UbAnI zarf-fiil eki, AG (AG-2322), FK-YE (FK-YE20/4) ve FKT’de (FKT-13/4) de yer almıştır. AG-YE’deki beyit (AG-YE-1806); FK-YE, FKT ve SY ile aynı olmakla birlikte “devşirü beni” şeklinde iki ayrı kelimeyi gösterip zarf-fiil eki olmaması yönüyle ayrılmıştır. MT’deki beyitte (MT-24/4) zarf-fiil eki bulunmamakla birlikte beytin ilk mısrası diğerlerinden farklı olarak şöyledir: “Bu murdārı divşirenler bu şu-y-ıla yunur şanur / Erden himmet olmayınca ‘ömür geçer yunmayısar.”

“Cânını ışık yolına vèrmeyen ‘âşık mıdur / Cehd eyleyüp ol dosta èrmeyen ‘âşık mıdur” (MT-36/1).

“Deñiz yüzün şu alup şunu vèrürüm göklere / Bulutlayın seyrân edüp ‘arşa yakın varan benem” (MT-177/3).

“Ne kalduk işbu iklimde ağır yüklerün altında / Bu yükleri bu yapıları döküp hâldeş olan kimdür” (MT-30/2).

“Yıldırım olup şakıyan kaçıyup nefsin dokıyan / Yèrün ka‘rında berkiyen şol ağılu ilan benem”¹⁹ (MT-194/3).

3.2. Divan’da “Ana Unsurunda –AsI Sıfat-Fiil Eki Bulunan” İç Fiilimsili Sıfat-Fiil Grubu

-AsI sıfat-fiil eki, çalışmanın sınırını oluşturan EAT döneminde ortaya çıkmıştır ve bu dönemdeki kullanımı TT’ye göre daha işlektir. Genellikle gelecek zamanı bildiren, bununla birlikte dilek ifadesi taşıyan bir ektir. Özlem Deniz, ekle ilgili “13-15. yüzyıllarda günümüz TT’ndeki –(y)EcEK şeklinin yerine getirdiği işlevleri yerine getiriyordu.” ifadelerini kullanmıştır.

3.2.1. –(X)p + -AsI

(MT-378/1) Erenler bir deñizdür ‘âşık gerek talası
Bahrî gerek deñizden girüp gevher alası

Beyitteki {(girüp) [denizden gevher alası]} öbeğinin birinci unsurunda yer alan –(X)p zarf-fiil eki, ana unsurdaki “denizden gevher alma” hareketinin birinci unsurdaki “/denize/ girme” hareketinden sonra gerçekleştiğini / gerçekleşeceğini ifade etmiştir. Beyitteki iç fiilimsili sıfat-fiil grubu, “/denize/ girip denizden gevher alası (alacak) bahri” şeklinde “bahri” ismini nitelemiştir.

(X)p + -AsI yapısını barındıran bir diğer örnek beyit:

“Her kapuda bir gişi yüz biñ çerisi vardur / İşk kılıcın cümle kuşanup cümle kırasum gelür” (MT-46/4).

3.3. Divan’da “Ana Unsurunda –D(X)K Sıfat-Fiil Eki Bulunan” İç Fiilimsili Sıfat-Fiil Grubu

Sık kullanıma sahip olan -dUK sıfat-fiil ekinin yalın hâlde kullanımı seyrek olmakla birlikte iyelik eki ve ilgi ekiyle kullanımı yaygındır. Çeşitli zaman ifadelerini bildirmesinin yanı sıra genellikle geçmiş zaman ifadesi taşımaktadır. Altuntaş, ekin zaman bildirme yönünü şöyle açıklamıştır (Altuntaş, 2020: 69-70): “Geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinden biri olan –D(X)K eki, semantik bakımdan geniş zaman ve şimdiki zaman ifadelerini de taşıyabilmektedir. Örneğin ‘gittiği okul, sevmediği yemek, sevdiği arkadaşı’ sözcük gruplarında geniş zaman ifadesi bulunmaktadır. Şimdiki zaman işlevi çok yaygın olmamakla birlikte bu anlamın verilmesinde daha çok şimdiki zamanı bildiren sözcüklerle veya şimdiki zaman ifadesi taşıyan eklerden birini alan sözcüklerle birlikte kullanılır. Mesela: ‘şimdi okuduğum satırlar, şu an ne düşündüğünü biliyorum.’”

¹⁹ Beytin bazı kısımları AG (AG-1501), AG-YE (AG-YE-930), FK-YE (FK-YE-137/3), FKT (FKT-97/4) ve SY’de (SY, 266) farklı olarak şöyledir: “Yıldırım olup şakıyan gökde melaik dokıyan / Bulutlara hüküm süren yağmur olup yağın benem.”

3.3.1. -IcAg(X)z + -dUK

(SY, 105) *‘Ālem fahri Muḥammed mir‘āca ağıcağız*
*Çalab’dan diledügi ümmetine azıkdur*²⁰

Beyitteki {(‘Ālem fahri Muḥammed mir‘āca ağıcağız) [Çalab’dan diledügi]} öbeğinin birinci unsurunda bulunan -IcAg(X)z zarf-fiil eki, gerçekleşmiş bir hareketi temsil ederek kendisinden sonra ikinci unsurdaki hareketin gerçekleştiğini bildirmiştir. Yani birinci unsurdaki hareket, gerçekleşmesi sonlanmış bir harekettir ve ikinci unsurdaki hareket, birinci unsurdaki hareketin sonlanması sırasında gerçekleşmiş bir harekettir. Bu yönüyle öbekteki -IcAg(X)z zarf-fiil eki, TT’deki -D(X)ğ(X)Nda zarf-fiil ekinin işlevinde kullanılmıştır. Beyitteki iç fiilimsili sıfat-fiil grubu, derin yapıda bulunan bir ismi nitelemiştir.

3.3.2. -ken + -dUK

(MT-265/1) *Erenlere muhib-iken yā münkir olduḡuñ neden*
Key şaķıñıl datlu cānuñ okları çıkmadın yaydan

Beyitteki {(Erenlere muhib-iken) [yā münkir olduḡ]} öbeğinin birinci unsurunda yer alan -ken zarf-fiil eki, eklendiği hareketle (“Erenlere muhib olma”) ana unsurdaki hareketin (“münkir olma”) eş zamanlı olduğunu ifade etmiştir. Öbeğin ana unsurunda bulunan -D(X)K sıfat-fiil eki, ikinci teklik iyelik eki olarak yardımcı unsurdaki -ken zarf-fiil ekiyle beraber bir ismin tamlanan unsurunu oluşturmuştur.

3.3.3. -mAdIn + -dUK

(MT-19/4) *Rızk-ı ‘ömri tamām eyledi henüz*
Şeş cihet olmadın tutduḡı kisvet

Beyitteki {(şeş cihet olmadın) [tutduḡ]} öbeğinin birinci unsurunda bulunan -mAdIn zarf-fiil eki, eklendiği hareketin (“şeş cihetin olma hâli”) gerçekleşmesinden önce ana unsurdaki hareketin gerçekleştiğini ifade etmiştir. Ana unsur, zarf-fiilli birinci unsurla birlikte “kisvet” ismini nitelemiştir.

3.3.4. -UbAn / -UbAnI + -dUK

(MT-401/2) *Şāhum senüñ ‘ışkuñ odı düşdi gönül deryāsına*
*‘Aceblemen kaynayuban ma‘rifetler bitdüḡini*²¹

Beyitteki {(kaynayuban) [ma‘rifetler bitdüḡ]} öbeğinin birinci unsurunda bulunan -UbAn zarf-fiil eki, “kaynama” hareketinin gerçekleşmesiyle ikinci unsurdaki “bitme (meydana çıkma)” hareketinin gerçekleştiğini ifade etmiştir. Kısacası verilmek istenen ifadede bir eş zamanlılık vardır.

-UbAn / -UbAnI + -dUK yapısını barındıran diğer örnek beyitler:

²⁰ Beytin geneli AG (AG-2485), AG-YE (AG-YE-1979), FKT (FKT-26/6), MT (MT-86/6) ve SY’de aynı olmakla birlikte “ağıcağız” ifadesinde yer alan -IcAg(X)z zarf-fiil eki yerine MT’de “ağduḡında” şeklinde -D(X)g(X)Nda zarf-fiil eki yer almıştır.

²¹ FK-YE ve SY’de bulunmayan beytin geneli AG (AG-689), AG-YE (AG-YE-729), FKT (FKT-180/2) ve MT’de aynı olmakla birlikte “bitdüḡini” ifadesi yerine FKT’de (FKT-180/2) “yetedüḡini” ifadesi yer almıştır.

“Dil **tutuban** yürüdügüm yādlığuma delil-imiş / Yaşam yādlık perdesini hicābumı ben giderem”²² (MT-205/2).

“**Ka**nı saña güvendügüm / **Sevinüben** özendügüm / Küllî kalur kazandügüm / **Āh** n'ēdeyüm 'ömrüm seni”²³ (MT-405/4).

“Müslümānlar kim görmüşdür 'aşık tevbe ētdüğini / Yā kim işitdi deñize od düşüben tütüğini” (MT-401/1).

3.3.5. -(X)p + -dUK

(MT-25/5) Bu bizüm 'işretümüz oldur bu lezzetümüz
İçüp esridügümüz 'ışk şerbeti gülüdür

Beyitteki {(içüp) [esridüg]} öbeğinin birinci unsurunda bulunan “içme” hareketinin gerçekleşmesinin ardından “esrime (sarhoş olma)” hareketi gerçekleşmiştir / gerçekleşmektedir.

-(X)p + -dUK yapısını barındıran bir diğer örnek beyit:

“Gözüm açup gördügüm zindān içi / Nefs ü hevā pür-țolu şeytān içi” (MT-417/7).

4. İÇ FİİLİMSİLİ ZARF-FİİL GRUBU

Ana unsurunda zarf-fiil eklerinden biri bulunan iç içe fiilimsi grubudur. Yani bu grubun her iki unsurunda da bir zarf-fiil eki vardır. Birinci unsurdaki zarf-fiil eki, ikinci unsurdaki zarf-fiilli hareketi gerçekleşme sırası, tarzı ve zamanı gibi yönlerden belirtir.

$$\frac{(\text{Fiil Unsuru} + \text{Zarf} - \text{Fiil Eki})}{\text{Birinci Unsur (Yardımcı Unsur)}} + \frac{(\text{Fiil Unsuru} + \text{Zarf} - \text{Fiil Eki})^{24}}{\text{İkinci Unsur (Ana Unsur)}}$$

Verilen şekil, söz konusu grubun yapısını ifade etmektedir.

“Kenara kadar sokulup aşağıya bakınca insanın yüzünü serin bir buğu sarıyor.” (SA-YD, 113). İç fiilimsili zarf-fiil grubu şemada gösterilmiştir:

$$\frac{\text{kenara kadar sokulup}}{\text{Birinci Unsur}} + \frac{\text{aşağıya bakınca}}{\text{İkinci Unsur}} = \text{İç Fiilimsili Zarf - Fiil Grubu}$$

Verilen örnekteki {(kenara kadar sokulup) [aşağıya bakınca]} öbeğinin birinci unsurunda bulunan -(X)p zarf-fiil eki, ikinci unsurdaki -(X)ncA zarf-fiilli hareketin (“aşağıya bakma”) birinci unsurdaki hareketten (“kenara kadar sokulma”) sonra gerçekleştiğini belirtmiştir. Ana unsurdaki -(X)ncA zarf-fiil eki, yardımcı unsuru kendisine bağlı kılarak asıl fiilin (“sarma”) gerçekleşme anını ifade etmiştir.

İç fiilimsili zarf-fiil grubunun diğer özellikleri ekler özelinde verilmiştir.

4.1. Divan'da “Ana unsurunda -All Zarf-Fiil Eki Bulunan” İç Fiilimsili Zarf-Fiil Grubu

²² Beytin geneli AG (AG-1440), AG-YE (AG-YE-422), FK-YE (FK-YE-160/2), FKT (106/2), MT ve SY (SY, 308)'de aynı olmakla birlikte -UbAn zarf-fiil eki yerine AG-YE, FK-YE, FKT ve SY'de “dilüm dutup/țutup/durup” şeklinde -(X)p zarf-fiil eki yer almıştır.

²³ Beyitteki “sevinüben” ifadesi, FK-YE (FK-YE-318/5) ve FKT'de (FKT-186/5) de yer almıştır. SY'de (SY, 491) “sevibeni” şeklindedir. AG (AG-965) ve AG-YE'de (AG-YE-46) ise tamamen farklı olarak “güvenüben” ifadesi yer almıştır: “Ka

²⁴ Şema, Altuntaş'tan (Altuntaş, 2020: 86) alınmıştır.

EAT’de kısıtlı bir kullanıma sahip olan ek, TT’ye “-D(X)ktAn sonra” şeklinde aktarılabilir (Gülsevin, 2017: 138). Genel olarak “-D(X)ğ(X)NdAn (beri) anlamını verip geçmişte gerçekleşmiş bir hareketten şu ana kadar etkisi devam eden bir durumu bildirir.” (Altuntaş, 2020: 71). Çağatay, ekin “bir işin veya hâlin ne zamandan beri” gerçekleştiğini ve geçmişe dayandırdığını belirtmiştir (Çağatay, 1948: 43). Deniz Yılmaz, ekin belirttiği fiil için “tamlanan eylemin başlangıç sınırı, başlangıç noktasıdır.” (Deniz Yılmaz, 2009: 93) demiştir.

4.1.1. -(X)p + -All

(MT-132/4) *Yüzüne karşı bu güneş bir dem gelüben tıramaz*
Gelüp kaşuñdan kiçi ay her dem okıyalı sebāk

Beyitteki {(kiçi ay her dem gelüp) [kaşuñdan sebāk okıyalı]} öbeğinin birinci unsurunda bulunan -(X)p zarf-fiil eki, “gelme” hareketinin gerçekleşmesinin ardından ikinci unsurdaki hareketin (“ders alma”) gerçekleştiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte ana unsurdaki hareket (birinci unsurdaki hareketin kendisini belirtmesiyle beraber), gerçekleşmiş olan hareketten (“gelip kaşuñdan ders alma”) itibaren asıl fiildeki hareketin (“gelip duramama”) gerçekleştiğini bildirmiştir. Yani “hilâl her zaman gelip /senin/ kaşuñdan ders aldığından beri bu güneş /hilâlin/ yüzüne karşı bir an gelip duramaz.” cümlesinde iç fiilimsili zarf-fiil grubu, ifade ettiği hareketin gerçekleşmesinden beri asıl fiildeki hareketin gerçekleşmeye devam ettiğini bildirmiştir.

4.2. Divan’da “Ana unsurunda -IcAg(X)z Zarf-Fiil Eki Bulunan” İç Fiilimsili Zarf-Fiil Grubu

Kullanımı yaygın olmayan -IcAg(X)z zarf-fiil eki, TT’deki -(X)ncA ile aynı işleve sahiptir.

4.2.1. -UbAn + -IcAg(X)z

(MT-278/5) *İşk başuñdan aşıcağuz mevc uruban taşcağuz*
Bir dem gelür ki ey gönül meşid-ile Kur’an’dasın

Beyitteki {(mevc uruban) [taşcağuz]} öbeğinin birinci unsurunda yer alan -UbAn zarf-fiil eki, eklendiği “mevc urma (dalgalanma)” hareketinin gerçekleşmesi sonucu ikinci unsurdaki “taşma” hareketinin gerçekleştiğini ifade etmiştir. İç fiilimsili zarf-fiil grubunun ana unsurunda bulunan -IcAg(X)z zarf-fiil eki, yardımcı unsurla birlikte “dalgalanıp taşma” hareketinden sonra asıl fiildeki “gelme” hareketinin gerçekleştiğini bildirmiştir.

4.3. Divan’da “Ana unsurunda -(X)ncA Zarf-Fiil Eki Bulunan” İç Fiilimsili Zarf-fiil Grubu

-(X)ncA zarf-fiil eki, genellikle eklendiği hareketin gerçekleşme anını verip nitelediği unsurun (ana unsur veya asıl fiil / isim) gerçekleşme anıyla ilgili bir öncelik sonralık sıralaması yapar. Çağatay, -(X)ncA zarf-fiil ekinin “bir zamana kadar” gerçekleşmeyi ve “bir zaman geçtikten sonra gelen oluşu veya bir işin bir şeyin muayyen zamanda oluşunu tespit” etmeyi bildirmede iki işlevsel yönü olduğunu ifade etmiştir (Çağatay, 1948: 39-40).

4.3.1. -IcAK + -(X)ncA

(MT-24/2) *Bir tona kan bulaşcağ yumayınca mismil olmaz*
Gönül pāsı yumayınca namāz edā olmayısar

Beyitteki {(bir tona kan bula**ıcağ**) [yumay**ınca**]} öbeğinin her iki unsurunda bulunan zarf-fiil ekleri aynı işlevde bulunmuştur. Her iki zarf-fiil eki de eklendiği hareketin nitelediği unsurdaki (ana unsur ve asıl fiil) hareketten önce gerçekleştiğini bildirmiştir. Öbeğin birinci unsurunda bulunan *-İcAK* zarf-fiil eki, geldiği hareketin (“bir tona kan bula**şma**”) ikinci unsurdaki “*yumma (yıkama)*” hareketinden önce gerçekleştiğini ifade etmiştir. İç fiilimsili zarf-fiil grubundaki hareketten sonra asıl fiildeki “*mismil (temiz) olmama*” hareketi gerçekleşmiştir.

4.3.2. -(X)p + -(X)ncA

(MT-98/6)	<i>Yūnus'un sözi yerince</i>
	<i>İñiler cānın vērince</i>
	<i>Tā ölüp sine girince</i>
	<i>Dostun cemālin arzūlar</i>

Dörtlükteki {(tā ölüp) [sine gir**ince**]} öbeğinin birinci unsurunda bulunan “ölme” hareketinden sonra ikinci unsurdaki “*sine (mezara) girme*” hareketinin gerçekleştiği veya gerçekleşeceği bildirilmiştir. İç fiilimsili zarf-fiil grubu, bir öncelik sonralık sıralaması yaparak asıl fiildeki “*arzulama*” hareketinin gerçekleşme zamanını ifade etmiştir.

4.4. Divan'da “Ana Unsurunda *-İcAK* Zarf-Fiil Eki Bulunan” İç Fiilimsili Zarf-Fiil Grubu

Gülsevin, *-İcAK* zarf-fiil ekinin, geldiği hareketten sonra asıl fiildeki hareketin gerçekleşeceğini bildirme (belirttiği hareketi şarta bağlama), asıl fiildeki hareketin gerçekleşme anının geldiği hareketle aynı ana denk geldiğini bildirme, geldiği hareketle asıl fiildeki hareketin eş zamanlı olduğunu bildirme gibi işlevlerinin olduğunu belirtmiştir (Gülsevin, 2017: 136-137). Bayraktar, ekin *-D(X)ğ(X) zaman, -(X)ncA* anlamlarında kullanıldığını ifade etmiştir (Bayraktar, 2018: 211).

4.4.1. *-İcAK* + *-İcAK*

(MT-3/8)	<i>İsrāfil şürin urıcağ maḥlūkāt ṭuru-gelicek</i>
	<i>Senüñ ününden artuğ hîc kulağum işitmeye</i>

Beyitteki {(İsrāfil şürin urıcağ) [maḥlūkāt ṭuru-gelicek]} öbeğinin her iki unsurunda da *-İcAK* zarf-fiil eki yer almıştır. Her iki unsurdaki bir sıralama yapılmıştır. Birinci unsurdaki “*İsrāfil şürin urma (İsrāfil'in surunu üfleme / çalma)*” hareketinden sonra “*maḥlūkāt ṭuru-gelme (yaratılanların ayağa kalkma)*” hareketi gerçekleşmiştir / gerçekleşecektir. İç fiilimsili zarf-fiil grubunun ifade ettiği bu zincirleme hareket, asıl fiildeki hareketle eş zamanlı gerçekleşmeyi bildirmiştir.

-İcAK + *-İcAK* yapısını barındıran bir diğer örnek beyit:

“*Evvel bahār olıcağ ağaçlar ṭonanıcağ / Gör niçe medḥ ederler bülbüller gül üstine*” (MT-334/3).

4.4.2. -(X)p + *-İcAK*

(MT-127/2)	<i>Öliserüz bellü beyān gizlü içümüz olur 'ıyān</i>
	<i>Teneşür üstine konup ḥalk öñinde yuvunıcağ</i>

Beyitteki {(teneşür üstüne **konup**) [halk öjinde yuvun**ıcağ**]} öbeğinin birinci unsurunda bulunan $-(X)p$ zarf-fiil eki, bir öncelik sonralık sıralaması yaparak geldiği hareketten (“*tenesir üstüne konma*”) sonra ikinci unsurdaki hareketin (“*halk önünde yıkanma*”) gerçekleştiğini ifade etmiştir. İç fiilimsili zarf-fiil grubunun ana unsurunda bulunan $-IcAK$ zarf-fiil eki, asıl fiildeki hareketin (“*ayan olma*”) gerçekleşme anını bildirmiştir.

$-(X)p$ + $-IcAK$ yapısını barındıran bir diğer örnek beyit:

“*‘Aceb bu benüm hālüm yer altında ahvālüm / Varup yat**ıcağ** yerüm akreb dola mı yā Rab*” (MT-15/2).

4.5. Divan’da “Ana Unsurda $-ken$ Zarf-Fiil Eki Bulunan” İç Fiilimsili Zarf-fiil Grubu

$-ken$ zarf-fiil ekinin eş zamanlılık bildirme ve karşıtlık ifade etme üzere iki temel işlevi vardır. Ediskun, söz konusu ekin $i-$ ek fiille geldiği eklere göre farklı işlevlerde kullanıldığını ifade etmiştir. Ediskun’un görüşü çalışmasından hareketle şöyle verilebilir (Ediskun, 1999: 256-257):

- “Geniş zamanın tekil ya da çoğul III. kişilerden yapılmış olan $-ken$ ’li bileşik ulaçlar, ya kendinden sonraki eylemin kendi eylemine zıt olduğunu gösterirler ya da sonraki eylemin kendi gösterdikleri eylem süreci içinde yapılp biteceğini anlatırlar.”

- “ $-miş$ ’li geçmiş zamanın tekil ya da çoğul III. kişilerinden yapılmış olan $-ken$ ’li bileşik ulaçlar, ya sonraki eyleme zıt bir eylemi bildirir ya da kendi eyleminin yapılmasını fırsat bilerek sonraki eylemin de yapılma isteğini anlatırlar.”

- “Gelecek zamanın tekil ya da çoğul III. kişilerinden yapılmış olan $-ken$ ’li bileşik ulaçlar, gelecek zaman ilgisiyle birlikte davranış, niyetleniş, gerekli oluş anlamları verir.”

- “Şimdiki zamanın tekil ya da çoğul III. kişilerinden yapılmış olan $-ken$ ’li bileşik ulaçlar, geniş zamandan yapılmış $-ken$ ’li ulaçların verdiği anlamı verir.”

Ergin, eki şekil olarak şöyle tarif etmiştir: “Yalnız $i-$ fiilinin gerundium ekidir. Diğer fiillere getirilmez. $i-$ fiilinin de $-iken$ ’den başka gerundium şekli yoktur.” (Ergin, 1977: 328).

$-ken$ zarf-fiil eki, EAT’de sık kullanıma sahip olan ve uyuma girmeyen zarf-fiil eklerinden biridir.

4.5.1. $-UbAn$ + $-ken$

(MT-273/1) *Sübhān bizi uyarısar niçe zamān yatmış iken*
*Cānlar teni isteyiser terk **édüben** gitmiş-iken*

Beyitteki {(terk **édüben**) [gitmiş **iken**]} öbeğinin birinci unsurunda bulunan $-UbAn$ zarf-fiil eki, geldiği “*terk etme*” hareketiyle birlikte ikinci unsurdaki “*gitme*” hareketinin eş zamanlı gerçekleştiğini ifade etmiştir. Bu yönüyle $-UbAn$ zarf-fiil eki, $-ArAk$ zarf-fiil ekiyle aynı işlevde kullanılmıştır. İç fiilimsili zarf-fiil grubunun ana unsurunda bulunan $-ken$ zarf-fiil eki de yardımcı unsurdaki $-UbAn$ ile aynı işlevde asıl fiildeki “*isteme*” hareketine dair bir eş zamanlılık bildirmiştir.

4.5.2. $-(X)p$ + $-ken$

(MT-263/6) *Yūnus göğüs aç**ıcağ** dosta giderken*
*Çalabum şaklasun seni **hağardan***

Beyitteki {(Yūnus göğüs aç**up**) [dosta gider**ken**] } öbeğinin birinci unsurunda yer alan “göğüs açma” hareketinin devamında ikinci unsurdaki “dosta gitme” hareketinin gerçekleştiği bildirilmiştir. Bununla birlikte iç fiilimsili zarf-fiil grubunun ana unsurunda bulunan –ken zarf-fiil eki geldiği hareketle asıl fiildeki “*haşardan (tehlikeden) saklama*” hareketinin eş zamanlı gerçekleştiğini ifade etmiştir.

4.6. Divan'da “Ana Unsurunda –sA Zarf-Fiil Eki Bulunan” İç Fiilimsili Zarf-Fiil Grubu

EAT'de sık kullanıma sahip olan -sA zarf-fiil eki, genellikle geleceğe dair bir koşul bildirir. Altuntaş, ekin zarf-fiil yönünü ve diğer zarf-fiil ekleriyle benzer işlevde kullanımını şöyle izahta bulunmuştur (Altuntaş, 2020: 121-122):

“*Ek, cümledeki kullanımına göre -D(X)ğ(X) zaman, -D(X)ğ(X)NdA, -D(X)ktAn sonra, -(X)ncA zarf-fiil ekleriyle eş işlevde kullanılabilir. Kısmen de -AcAğ(X)NdA zarf-fiil ekinin işlevini üstlenebilir.*

(X) ‘*Böyle bir karar alırsam onun müessesine bildirmemi ilave ediyordu.*’ (HEA-KO, 90).

(A) *Böyle bir karar aldığı zaman onun müessesine bildirmemi ilave ediyordu.*

(B) *Böyle bir karar aldığımda onun müessesine bildirmemi ilave ediyordu.*

(C) *Böyle bir karar aldıktan sonra onun müessesine bildirmemi ilave ediyordu.*

(Ç) *Böyle bir karar alınca onun müessesine bildirmemi ilave ediyordu.*

(D) *Böyle bir karar alacağımda onun müessesine bildirmemi ilave ediyordu.*

Ana cümlelerin (X) diğer varyantlarında (A, B, C, Ç, D) gösterildiği üzere –sA ekinin, zarf-fiil ekleriyle arasında semantik ve sentaks bakımından bir fark yoktur. Araştırmacılar, genellikle –sA ekinin –(X)ncA ekiyle benzerliğine dikkat çekmiştir. Uygulamalı gösterildiği gibi ekin, -(X)ncA ekiyle beraber, verilen eklerle de bazen benzerlik taşıdığı görülmektedir. Ekin temel işlevi olan koşul bildirmenin yanında net olarak hissedilen bir zaman bildirme işlevi de vardır ki -sA eki, (X) cümlesindeki kullanılışıyla (A, B, C, Ç, D) cümlelerindeki zarf-fiil ekleriyle bildirilen zaman bakımından denktir ($X \equiv A, B, C, Ç, D$). Ek, A, B, C, Ç ve D cümlelerinde verilen eklerde de sıklıkla görülen bir sonralık ifadesi taşımaktadır. Bu da daha çok gerçekleşecek bir hareketi bildiren gelecek zamanı ifade etmektedir. Böylelikle asıl fiildeki hareketin gerçekleşme zamanı, kendisinin ifade ettiği harekete bağlı olduğunu belirtir.

Ek, işlev bakımından bahsi geçen zarf-fiil eklerine benzemektedir. Bununla birlikte yapı bakımından en fazla –ken zarf-fiil ekine benzemektedir. Çünkü hem –sA eki hem de –ken eki, i- ek fiil üzerine gelerek kullanılabilir ve her ikisi de en çok –(X)r geniş zaman ekiyle kullanılır.”

Şahıs eki de alabilen –sA zarf-fiil eki, bu durumlarda (-sA + şahıs eki) geldiği hareketten sonra asıl fiildeki hareketin gerçekleşebileceğine dair bir sınırlandırma yapar (Gülsevin, 2017: 138).

4.6.1. –IcAg(X)z + -sA

(MT-274/5) *Ben fesād içinde kaldum Yūnus eydür artdı derdüm*
Sine varıcağız kabrüm dār olursa n'edeyin ben

Beyitteki {(sine varıcağız) [kabrüm dār olursa]} öbeğinin her iki unsurunda yer alan zarf-fiil ekleri benzer işlevde bulunmuştur. Yardımcı unsurdaki “sine (mezara) varma” hareketinin

gerçekleşmesinden sonra ana unsurdaki durumun oluşma ihtimali belirtilmiştir. Ana unsurdaki –sA zarf-fiil eki, -D(X)ğ(X)NdA ekiyle aynı anlamı vermektedir. Yardımcı unsurla bu noktada kesişerek asıl fiildeki oluşumun işaret edildiği anı vermiştir.

4.6.2. –UbAnı + -sA

(MT-3/9) Zühre yere in**übeni** sâzın nüvaht eyler-ise
‘Aşıkun ‘işreti sensüz gözi ol yaña gitmeye

Beyitteki {(Zühre yere in**übeni**) [sâzın nüvaht eyler-ise]} öbeğinin birinci unsurunda yer alan hareketin gerçekleşmesi sonrasında ikinci unsurdaki hareketin gerçekleşmesi bir varsayımına bağlanarak belli bir an verilmiştir. Zaman bildirme işlevinde bulunan –sA zarf-fiil eki, ifade ettiği hareketten sonra nelerin olacağı yönünde asıl fiili nitelemiştir.

–UbAnı + -sA yapısını barındıran bir diğer örnek beyit:

“Er tonını giy**übeni** toğru yola gelmez-ise / Çıkarsun ol tonı yoğsa noğsân erer tondan aña” (MT-11/5).

4.6.3. –(X)p + -sA

(MT-214/9) Bu Yünus’uğ çün şüreti **ölüp** toprak olur-isa
Bâtinumdan ‘ışk sevgüsü bilün ki hiç gitmez benim

Beyitteki {(bu Yünus’uğ çün şüreti **ölüp**) [toprak olur-isa]} öbeğinin birinci unsurunda bulunan “ölme” hareketi sonucu ikinci unsorda gerçekleşecek olan “*toprak olma*” hareketinden sonra asıl fiildeki hareketin gerçekleşmesine yönelik bir zaman ifadesi bildirilmiştir.

4.7. Divan’da “Ana Unsurunda –(X)p Zarf-Fiil Eki Bulunan” İç Fiilimsili Zarf-Fiil Grubu

-(X)p, nitelediği unsurla kendi arasında öncelik sonralık sıralaması yapan zarf-fiil eklerinden biridir. Bazen de –ArAk zarf-fiil ekiyle aynı işlevde olup iki hareket arasında bir eş zamanlılık bildirir.

Hareketler arasında öncelik sonralık sıralaması yapmada, fiil çekim eklerinin tekrarına engel olmak için “ve” bağlacının yerine kullanıldığı görüşü mevcuttur (Altuntaş, 2020: 11; Johanson, 1991: 108; Yüce, 1999: 50). Zarf-fiil eklerinin tarihî dönemlerden beri bağlama unsuru olarak kullanıldığını belirten Altuntaş, “Tarihî dönemlerden itibaren metinlerde kurulan uzun cümlelerin düzgün bir kalıpta tutulabilmesi ve anlamca bir bütünü sağlayabilmesi zarf-fiil ekleriyle sağlanmıştır. Bağlama unsurlarından noktalama işaretlerinin tarihî dönemlerdeki noksanlığını da (ve’nin dışında) zarf-fiil ekleri gidermiştir.” (s. 11) açıklamasında bulunmuştur.

Deny de -(X)p zarf-fiil ekinin “ve” ile “dA” bağlaçlarına benzediğini, bu yönüyle de pekiştirmelerle aynı görevde bulunduğunu öne sürmüştür. Görüşünü açıklarken söz konusu zarf-fiil ekinin bir ikili oluşturduğunu (bağlama grubu gibi), bu ikilide ilk unsura eklendiğini (gidip geldi = gitti ve geldi) belirtmiştir. Bunun sonucunda ekin bir pekiştirmeyi tetiklediğini ifade etmiştir (Deny, 2010: 126).

Yapılan taramalarda her iki unsurunda –(X)p zarf-fiil eki bulunan örnekler tespit edilmiştir. Bu örneklerde, eklerin biri –ArAk zarf-fiil eki işlevinde bulunmuştur.

Çağatay, “-*op* gerundifi arka arkaya sıralandığı zaman bir oluşu tasvir eder (...) bazan bu tekrarlanmalar artık tamamlanmış işleri mazi şuhudi gibi ifade ederler.” (Çağatay, 1948: 28) demiştir.

4.7.1. -(X)p + -(X)p

(MT-201/33) *Geh varam Dāvūd olam çıkam Süleymān tahtına*
Geh gēne güm-rāh olup vaşlı koyup hicrān olam

Beyitteki {(geh gēne güm-rāh olup) [vaşlı koyup]} öbeğinin ikinci unsurunda bulunan “vaşlı koma (kavuşmayı bırakma)” hareketi, birinci unsurdaki “güm-rāh olma (yolunu kaybetme)” hareketinden sonra gerçekleşmiştir. İç fiilimsili zarf-fiil grubu, “yolunu kaybedip kavuşmayı bırakma” hareketiyle asıl fiildeki “hicran olma” hareketinin gerçekleştiğini / gerçekleşeceğini ifade etmiştir.

-(X)p + -(X)p yapısını barındıran diğer örnek beyitler:

“Yine Yunus başdan çıkup ‘ār u nāmūsı yıkup / ‘Aşıklarun cur ‘asından ulu kadeh içdi yine” (MT-312/8).

“Gizlü sözi şerh eyleyüp dürlü nüktele söyleyüp / Degme ‘arîf şerh êtmeye bu benüm gizlü rāzumı” (MT-349/6).

“Kime gönül vërdüm-ise benüm-ile yār olmadı / Hālüm bilüp derdüm şorup banja vefādār olmadı” (MT-386/1).

SONUÇ

Türkiye Türkçesinde İç İçe Fiilimsi Grubu adlı çalışmayla ölçünlü dildeki kullanımı incelenen iç içe fiilimsi grubunun özellikleri (yardımcı unsurun ana unsura, ana unsurun asıl fiile yönelik nitelik, sebep, şart, zaman bildirmesi veya kelime grubunun bir ismi nitelmesi), Yunus Emre Divanı'ndan gözlemlendiği üzere Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımlarında da kendini göstermektedir. Başka bir deyişle ölçünlü Türkçenin tarihî döneminde yer alan morfolojik bir yapı, varlığını bugün de devam ettirmektedir. Çalışmanın girişinde değinildiği gibi Türkiye Türkçesindeki bu tip kullanımların anlamlandırılması, izah edilmesi Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımlarıyla daha mümkün hâle gelmektedir.

İç içe fiilimsi grubu, uzun anlatım imkânı sağlaması dolayısıyla daha çok düz yazıda yer almaktadır. Türkiye Türkçesinde İç İçe Fiilimsi Grubu'nda yapılan taramalarda, bir romandan 225 örnek tespit edilirken bir şiir kitabından yalnızca 3 örnek tespit edilmiştir.²⁵ Yani şiirler kısa ve öz ifadeleri barındırmalarıyla iç içe fiilimsi grubuna ihtiyaç duymamaktadır. Buna karşın Yunus Emre Divanı, çalışmada da görüldüğü üzere makaleye çokça malzeme sunmuştur. Bu yüzden Divan'daki malzemeye dair müstakil bir çalışma yapılmıştır. Yunus Emre Divanı tek başına sunduğu zengin malzemeyle iç içe fiilimsi grubunun Eski Anadolu Türkçesindeki varlığını izah etmede yeterli olmuştur. Fakat ek çeşitliliği bakımından Eski Anadolu Türkçesi dönemini tamamıyla yansıtmada yeterli olmamıştır. Mesela Divan'daki örneklerde iç içe fiilimsi grubunun ana unsurunda -mA, -mAklık ve -(X)ş isim-fiil ekli kullanımlar, -AcAK, -mAz, -m(X)ş ve -(X)r sıfat-fiil ekli kullanımlar ile -dUkCA, -dUkdA, -mAdIn, -UbAn (-UbAnI / -UbAnIn) zarf-fiil ekli kullanımlar tespit edilememiştir. Bununla birlikte yardımcı unsurda da -dUkCA, -dUkdA zarf-fiil

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Altuntaş (2020), s. 147.

eklerinin kullanımına rastlanılmamıştır. *Divan*'daki kullanımlarda ana unsurda bulunup yardımcı unsurda bulunmayan (örnekleri bulunmayan) *-All, -sA, -(X)ncA* gibi zarf-fiil ekleri de olmuştur. Dolayısıyla yardımcı unsur bakımından da zarf-fiil ekleri çeşitli değildir. Sıralanan bu eksikliklerden ötürü iç içe fiilimsi grubunun Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımını, birçok tarihî metnin taranmasıyla ele alınmalı ve söz konusu dönemle ilgili kapsamlı bir çalışma yapılmalıdır.

Sonuç olarak daha önce Türkiye Türkçesi dikkate alınarak izah edilen iç içe fiilimsi grubu, makalede Eski Anadolu Türkçesinden bir eser ölçüt alınarak incelendi. *Yunus Emre Divanı*'nın taranması sonucu elde edilen malzemeye söz konusu kelime grubuna örnekler gösterildi. Böylelikle iç içe fiilimsi grubunun varlığı, Eski Anadolu Türkçesinde de tespit edilmiş oldu.

Kullanılan İşaretler

{ } : Kelime dizisinin başlayıp bittiği yeri gösterir.

[] : Asıl unsuru (cümleyse yüklemi, kelimeyse ana unsuru) gösterir.

() : Yardımcı unsuru gösterir.

// : Derin yapıda bulunan unsuru gösterir.

Kullanılan Çeviri Yazı İşaretleri

ā	uzun a ünlüsü	آ	ş	katı, yarı sızıcı s ünsüzü	ص
è	e – i arası (kapalı) e ünlüsü	ى	ş	peltek s ünsüzü	ث
ğ	art damak g'si	غ	ţ	katı, t-d arası ünsüz	ط
h	gırtlak h'si	ح	ū	uzun u ünlüsü	و
h	arka damak h'si	خ	z	katı, yarı sızıcı z ünsüzü	ظ
î	uzun i ünlüsü	ى	ž	diş-damak z'si (d/z)	ض
ķ	arka damak k'si	ق	‘	ayın	ع
ŋ	art damak n'si	ك			

Kaynak Kısaltmaları

AG : Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre Divanı*.

AG-YE : Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri*.

FKT : Faruk Kadri Timurtaş (1972), *Yunus Emre Divanı*, Tercüman.

FK-YE : Faruk Kadri Timurtaş (2018), *Yunus Emre Divanı*, Kapı Yayınları.

MT : Mustafa Tatcı, *Yunus Emre Dîvânı*.

ÖA-YP : Özdemir Asaf, *Yalnızlık Paylaşılmaz*.

SA-YD : Sabahattin Ali, *Yeni Dünya*.

SY : Selim Yağmur, *Yunus Emre Divanı*.

Diğer Kısaltmalar

EAT : Eski Anadolu Türkçesi.

TT : Türkiye Türkçesi.

KAYNAKÇA

ALİ, Sabahattin (2019), *Yeni Dünya*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

ALTUNTAŞ, Serdar (2020). *Türkiye Türkçesinde İç İçe Fiilimsi Grubu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

ASAF, Özdemir (2017), *Yalnızlık Paylaşılmaz*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

BASKAKOV, Aleksandr Nikolayeviç (2016). *Çağdaş Türkçede Kelime Grupları*, (çev. Oktay Selim Karaca), Eserin Özgün Adı: *Slovoşoçetaniyav sovremennom turetskom yazıke*, İstanbul: Kesit Yayınları.

BAYRAKTAR, Nesrin (2018). *Türkçede Fiilimsiler*, Ankara: TDK Yayınları.

ÇAĞATAY, Saadet (1947-a). "Eski Osmanlıca'da Fiil Müştakları", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. 5, S. 4, s. 353-368.

----- (1947-b). "Eski Osmanlıca'da Fiil Müştakları II. Partisipler", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. 5, S. 5, s. 525-552.

----- (1948). "Eski Osmanlıca'da Fiil Müştakları III. Gerundifler", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. 6, S. 1-2, s. 27-47.

DENİZ YILMAZ, Özlem (2009). *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, Ankara: TDK Yayınları.

DENY, Jean (2010). "Le Gérondif de Liaison –(y)üp", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 125-126.

EDİSKUN, Haydar (1999). *Türk Dilbilgisi Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

ERASLAN, Kemal (1980). *Eski Türkçe'de İsim-fiiller*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- ERGİN, Muharrem (1977). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Minnetoğlu Yayınları.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1943), *Yunus Emre Divanı –Metinler, Sözlük, Açıklama- Cilt 1-2*, İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi.
- (2020), *Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer (2017). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: TDK Yayınları.
- JOHANSON, Lars (1991). “Zur Typologie türkischer Gerundialsegmente”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, s. 98-110.
- KORKMAZ, Zeynep (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- TATCI, Mustafa (1998), *Yunus Emre Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1972), *Yunus Emre Divanı*, İstanbul: Tercüman.
- (2018), *Yunus Emre Divanı*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- YAĞMUR, Selim (1979), *Yunus Emre Divanı*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- YÜCE, Nuri (1999). *Gerundien im Türkischen: Eine morphologische und syntaktische Untersuchung*, İstanbul: Simurg Yayıncılık.

EK

Malzemededen Ek Örnekler

İç Fiilimsili Sıfat-Fiil Grubu

-UbAn / -UbAnI + -An

“*Âdem Peygamber-ile Havvâ yaradılmadın / Uçmağdan sürülübün ol müflis olan benem*” (MT-185/4).

“*Ağzına şeker aluban gözleri sağa tuş olan / Unıda şekerini ayruk çeyneyüben yutmaya*” (MT-3/3).

“*Bu dünya bir bâzârdur şüretler olmuş dükkân / Bu dükkâna girübün oldur şatan bu kâni*” (MT-395/3).

“*Gâzî benem şehîd benem ölüben öldüren benem / Érte gece ol dost-ıla bâzâr eden gelsün berü*” (MT-287/8).

“*Ka ‘be vü büt-îmân benem çarh uruban dönen benem / Bulut olup göge ağan yağmur olup yağan benem*” (MT-194/1).

“*Ķâl ü Ķilden geçenlere yolda gözina açanlara / Anlayuban seçenlere vaĶ ‘a olup düşegeldüm*” (MT-224/9).

“*Ķanı MuĶammed MuĶtafâ Ķüküm etti Ķâf ‘dan Ķâf ‘a / Dünya kime Ķıldı vefâ aldanuban Ķalanı gör*” (MT-22/5).

“*Nemrüd odın İbrâhîm ‘e ben bâğ u bostân eyledüm / Küfür yüzinden toğuban gene odı yağan benem*” (MT-187/8).

-(X)p + -An

“*Benem HaĶĶ ‘uñ Ķudret eli benem beli ‘ışĶ bülbülü / Söyleyüp her dürlü dili Ķalka Ķaber vèren benem*” (MT-193/11).

“Benüm cānum uyanuğdur dost yüzine bakan benem / Hem denize qarışmağa ırmağ olup akan benem” (MT-187/1).

“Bu cümle erkāni koyup birlik yolun tutan benem / Hırş u tama ' bende ırak hem arduma atan benem” (MT-212/1).

“Bunda şeytāna yār olan varup anda āvār olan / Hazret 'de yüzi qar 'olan erden nazār olmayandır” (MT-99/3).

“Dervişlik bir loğmadur yer-ile gökden ulu / Bu 'azāmet loğmayı yudup sinjüren gelsün” (MT-239/4).

“Erenlerden etek tutan menzıl alup Hakk'a yiten / Muhammed nūrına batan ol dünyāya kalmayandır” (MT-99/1).

“Et ü deri süniük çatan cism eyleyüp diri tutan / Hikmet beşiginde yatan kudret südin emen benem” (MT-194/5).

“Evvek kadīm öñden soña zevāli yok sulṭān benem / Yedi iklime hüküm edüp yeri gögi dutan benem” (MT-195/1).

“Evvel benem āhır benem cānlara cān olan benem / Azup yolda kalanlara hāzır meded eden benem” (MT-193/1).

“Ëy bizümleyār olup dosta giden gelsün berü / Yok eyleyüp kendözin cān terk eden gelsün berü” (MT-288/1).

“Gerçek 'āşık gelsün berü gösterelim toğru yolu / Maḳām-durur gönül şārı ırılmayup turan benem” (MT-194/6).

“Hem bāṭınam hem zāhirem hem evvelem hem āhirem / Bu cümlesini yaradup hem tertibi kılan benem” (MT-211/8).

“Hürilerle bile yatan uçmağ koğusına batan / Anda bülbül olup öten bunda zinā kılmayandır” (MT-99/6).

“Kāf'dan Kāf'a hüküm eyleyen dıvleri hükmine koyan / Yele binüp seyrān kılan bu mülke Süleymān benem” (MT-195/6).

“Ḳamularuñ 'amelidür Münker Nekir olup gelen / Benüm 'amelüm dost-ıd 'amelümi tuta varam” (MT-205/8).

“Ḳanā 'at hırkası içre selāmet başını çekdüm / Melāmet gönlegin biçdüm 'ārif olup géyen gelsün” (MT-230/2).

“Keleci bilen gişiniñ yüzini ağ éde bir söz / Sözi bişürüp diyenüñ işini sağ éde bir söz” (MT-102/1).

“Kün deminde nazār eden bir nazarda dünyā düzen / Kudretinden han döşeyüp 'ışka bünyād uran benem” (MT-193/3).

“Ol kırkıdan birisine çaldımdı neşteri / Kırkından kan akıdup 'ibret gösteren benem” (MT-185/3).

“Sekiz uçmağ 'āşıklara köşk ü sarāydur anlara / Müsī'leyn hayrān olup Tür Tağı'nda kalan benem” (MT-177/7).

“Şofı-y-ılan şofı olan şüfi-y-ile şāfi olan / Bel bağlayup tā 'at kılan o Kerim ü Raḫmān benem” (MT-195/5).

“Sözdür söylenür araya kimse döymez bu yaraya / İltüp bizi maḳbere koyanlara selām olsun” (MT-231/6).

“Şimdi adum Yūnus-durur ol demde İsmāil-idi / Ol dost için ‘Arafāt’a kurbān olup çıkan benem” (MT-187/11).

“Yağmur olup yere yağan bulud olup göge ağan / Gözsüzleriñ gözündeki boz pusuruk tuman benem” (MT-193/13).

“Yaz yaradup yer tonadan göhlümüz evi hānedān / Hoşnud ata vü anadan kullık kadrin bilen benem” (MT-194/2).

“Yūnus yedi nişān dēdi evet üçini gizledi / Anı dağı eydivirem gelüp halvet şoranlara” (MT-298/7).

Geliş Tarihi: 09.08.2021

Kabul Tarihi: 13.09.2021

Doi: <https://doi.org/10.52817/oguztad.980646>

KAŞKAYLARIN TÜRK KÜLTÜRÜ İÇERİSİNDEKİ YERİ

Muhittin ÇELİK*
Hüseyin GÖKÇE**

ÖZET

Kaşkay Türkleri İran coğrafyasında yaşayan önemli Türk boylarından biridir. Uzun bir süre göçebe hayat tarzını sürdüren Kaşkaylar, son dönemlerde yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. Kaşkayların yerleşik hayata geçmeleri kendilerine has birçok kültür varlığının da son bulmasına sebep olmaktadır. Bu çalışmada Eski Türk kültürünün birçok özelliğini gördüğümüz Kaşkay Türklerinin kültür malzemeleri üzerinde durulmuştur. Çalışmanın başlıca amacı kaybolmak üzere olan Kaşkay kültür malzemesinin yazılı ortama aktarılmasıdır. Çalışmada Kaşkayların adı, kökeni, dili, idari yapısı, yaşadıkları coğrafya, giyim kuşamı, yiyecek içecekleri, el sanatları ve hayvancılıkları gibi çeşitli unsurlar ele alınmıştır. Çalışmada yer alan bilgilere çoğunlukla Kaşkay coğrafyasında yapılan görüşmeler neticesinde ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: İran, Kaşkay Türkleri, Türk Kültürü, Kaşkay Türkçesi.

THE POSITION OF QASHQAIS IN TURKISH CULTURE

ABSTRACT

Qashqai Turks are one of the important Turkish tribes living in Iran. The Qashqais, who continued their nomadic lifestyle for a long time, have recently started to adopt a settled lifestyle. The transition of the Qashqais to a settled lifestyle causes the end of many unique cultural assets. In this study, the cultural materials of the Qashqai Turks, whom we see many features of the Old Turkish culture, are emphasized. The main purpose of the study is to transfer the Qashqai cultural material, which is about to disappear, to written media. In the study, various elements such as the name, origin, language, administrative structure, geography, clothing, food and beverage, handicrafts and animal husbandry of the Kaşkays were discussed. The information in the study was mostly obtained as a result of the interviews made in Qashqai geography.

Keywords: Iran, Qashqai Turks, Turkish Culture, Qashqai Turkish.

GİRİŞ

Türkler (Turanlılar), tarihin her döneminde İran'da olmuşlardır. İran sarayında resmi dil her zaman Türkçe olmuştur. Bu süreç, 1925 yılına kadar devam etmiştir. Bin yıl süren Türk hâkimiyeti sırasında Farsça Türkçeden çok etkilenmiştir. "Türkçe Verintiler Sözlüğü" isimli çalışmada, Farsçadaki Türkçe kelimelerin sayısının 3.000 civarında olduğu ifade edilmiştir. İran

* Dr. Öğretim Üyesi; İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, muhittin.celik@inonu.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6691-1443>.

** Arş. Gör.; İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, h.gokce16@hotmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5275-8751>.

Büyükelçiliği Kültür Müsteşarlığı tarafından hazırlanan “Ortak Kelimeler Sözlüğü” adlı eserde de Türkçe-Farsça yaklaşık 4.000 ortak kelimeye işaret edilmiştir.¹

Bugün İran’ın farklı bölgelerinde Azerbaycan Türkleri, Türkmenler, Kaşkaylar, Horasan Türkleri, Halaçlar, Sungurlar, Ebiverdiler gibi birçok Türk grubu yaşamaktadır. Dolayısıyla İran’da geçmişten günümüze zengin bir Türk kültürü ve medeniyetinin hüküm sürdüğü söylenebilir.

Bugün konargöçer hayat tarzından yerleşik hayata geçiş sürecini tamamlamak üzere olan Kaşkay Türkleri, Türk gelenek ve göreneklerini son zamanlara kadar en iyi şekilde devam ettirmiş olan bir Türk aşiretidir.

Kaşkayların nüfusları ile ilgili resmi istatistikler bulunmamaktadır. Araştırmacılar tarafından verilen tahmini nüfus 1-3 milyon arasında değişmektedir. Mesela Merdani üç milyon olarak vermektedir (2007: 38). Bizim tahminlerimize göre bugün Kaşkayların nüfusu 1.500.000-2.000.000 (1,5-2 milyon) civarındadır.

Nüfusun büyük bir çoğunluğu iş, eğitim veya dönem hükümetlerinin baskıcı politikalarından dolayı yerleşik hayata geçmek zorunda kalıp devlet dairelerinde, serbest mesleklerde ve özel sektörde çalışmaktadır. Kaşkayların bugünkü politik, ekonomik ve kültürel durumları çok iyi değildir.

Kaşkay İli/Eli (İl-i Kaşkayı), İran’ın güneyinde yaşayan ve Türk oymaklarının bir araya gelerek oluşturdukları güçlü aşiretin yaşadığı bölgenin adıdır. Bu aşiretin mensupları da Kaşkaylar / Kaşkaylılar olarak anılır. Bu güçlü Türk aşiretine tarihi seyir içerisinde (kendilerini daha güvende hissetmek için) bazı Türk olmayan aileler de karışmıştır. Kaşkaylar güçlü olduğu dönemlerde, Fars eyaletini kontrolleri altında tutmuş, merkezi yönetimin bu bölgeye atayacağı idareciler (Fars eyalet valisinin atanması gibi) konusunda söz sahibi olmuşlardır. Dolayısıyla Kaşkaylar, İran siyasi tarihinde de önemli bir yer tutmuşlardır.

Bu yazıda, Kaşkayların nüfusları, idari teşkilatları, yaşadığı coğrafya, dil ve edebiyat ürünleri, giyim kuşamları, yiyecek içecek, hayvancılık, at kültürü vb. üzerinde durulacaktır.

1. Kaşkay Adı ve Kaşkayların Kökeni

Kaşkay Türkleri; Oğuzlar (Kayı boyu) başta olmak üzere, Uygur, Kıpçak ve başka Türk boylarının oluşturduğu bir Türk federasyonudur. 11. Yüzyıldan itibaren Orta Asya’dan batıya doğru göç eden Türklerin bir kısmı İran’ın orta ve güney bölgelerine yerleşmişlerdir. Yerleştikten sonra da İran bölgesinde güçlü bir topluluk hâline gelerek kurulan merkezî veya yerel Türk yönetimlerinin / devletlerinin bünyesinde rol oynamış ve varlıklarını bugüne kadar sürdürmüşlerdir.

Kaşkay kelimesinin kökeni hakkında birçok görüş ileri sürülmüştür. Ancak bu kelimenin kökeni henüz tam olarak aydınlatılamamıştır. Genelde *kaşka*, *kaş*, *kay* ve *kayı* kelimeleri üzerinde durulmuştur.

2. Kaşkaylarda İdari Teşkilat

İran’ın Fars eyaletinde, son dönemlere kadar konargöçer bir hayat sürdüren Kaşkayların idari yapısı, siyasi bir güç özelliği taşıyan tabakalardan meydana gelmektedir. Kaşkayların

¹ Günay Karaağaç (2008), Türkçe Verintiler Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları.

Ortak Kelimeler Sözlüğü (1989), İran İslâm Cumhuriyeti Büyükelçiliği Kültür Müsteşarlığı, Ankara.

yaşadığı bölgenin resmi adı, son dönemlere kadar İli Kaşkayî olarak geçmiştir. Günümüzde de Kaşkaylar arasında buranın adı İl-i Kaşkayî/Kaşkayî Eli olarak anılır. Bu yapı, eski Türk toplumu yapısıyla ve Oğuzlarda görülen idari teşkilat sistemiyle benzer şekildedir. Oğuzlar siyasi bir teşekkül için el (il) kelimesini kullanmışlardır.

Kaşkaylarda idari teşkilat:

İl/él	→	Han
Tayfa	→	Kelanter
Tire	→	Kethüda
Bonku	→	Aksakal
Aile	→	Aile

İl/él: Tayfaların birleşmesinden meydana gelir. İlin başında ilhan (il+han) bulunur. Kaşkay ili altı büyük tayfadan meydana gelir. Bu büyük tayfalara il de denilir. Bir ilin itibarı, o ilin nüfusu, bir çatışmada çıkarabildiği silahlı kişi sayısı ve ekonomik gücüne bağlıdır. Ayrıca ili yöneten kişinin şahsi özellikleri ve becerisi de o ilin itibarı açısından önemli özelliklerdir. Kaşkayların meşhur ilhanlarından Melik Mansur Han (Sovlatü'd-dovle) ile yapılan görüşmede, ilhan olacak kişide aranan özellikleri şöyle sıralar:

“Çevresinin olması, iyi ata binmek, güçlü bir yapıya (tercihen uzun boylu) sahip olmak, gururlu ve azametli bir simaya sahip olmak, adaletli olması, aşiretler arasında iyi bir şöhrete sahip olması, asalet sahibi olması, cesur olmak ve güzel el yazısına sahip olmak.”

Tayfa: Tirelerin birleşmesinden meydana gelir. Kaşkay İli Amele, Dereşorlu, Farsimedan, Büyük Keşköllü, Küçük Keşköllü, Şeşbeyli gibi altı büyük tayfadan oluşur. Bazı tayfalar yer adları, siyasi özellikleri ve şahıs adları ile anılırlar. Tayfa, kelanter tarafından yönetilir. Kelanterlik babadan oğula geçer.

Tire: Bonkuların birleşmesinden meydana gelir. Akrabalık temeline dayalı olan bu yapı kethüda tarafından yönetilir. Kethüda soylu bir aileye mensup, yetenekli kişilerden seçilir. Bazı tireler zamanla eriyerek diğerlerinin içinde kaybolabilir veya zayıflayan tire (eski bir Türk geleneği olarak) başka bir tireye koşulabilir.

Bonku: Birkaç aileden meydana gelen birimdir. Yurt denilen bölgelerde oba (bölük/işom) şeklinde yaşarlar. Bonku, aksakallılar (rişsefid) tarafından yönetilir. Adını onu yönetenden alır.

Aile: En küçük sosyal birim olarak Kaşkay ilinde yer alırlar. Kaşkaylar ataerkil aile yapısına sahiptir.

Hanlık sistemi ile yönetilen Kaşkay İli, M. Rıza Şah'ın “toprak reformu” dolayısıyla (1962) zayıflamış ve devamında bu sistem işlevini yitirmiştir. 1982' de Hüsrev Han'ın Şiraz'da idam edilmesi ve han ailesinin ülkenin çeşitli bölgelerine sürülmesi ile fiili olarak bu sistem son bulmuştur. İlhanlar, Kethüdalar, Kelanterler, Aksakallılar sadece aile adlarında soyları takip edebilen ve saygı unvanı taşıyan unsurlar olarak kalmış, asıl işlevini yitirmiştir.

3. Kaşkayların Yaşadıkları Coğrafya

Kaşkay İli, Fars Körfezi kıyılarından başlayarak İsfahan ve Bahtiyari bölgelerinin güneyine kadar varan bir alana yayılmıştır. Zagros dağlarının birbirine girmiş yükseklikleri ile körfez

sahilleri bu İlin doğal sınırlarını çizmektedir. Şiraz'ı merkez olarak aldığımızda, Kaşkayların yaşadıkları yerleri üç kısma/bölgeye ayırabiliriz:

1. Kaşkay yaylak bölgesi (Sipidan, Berucen, Semiron, Âbade ve Mordeşt).

2. Kaşkay kışlak bölgesi (Lar, Cehrom, Firuzâbad, Kazron, Mümesna, Behbehan, Keçseran, Dugonbedân, Ramhürmüz, Buşehr, Kongan ve Deştšenan).

3. Merkez (orta) kısım (Şiraz çevresi, Deşt-i Erjen ve Merudeşt).

4. Kaşkay Türkçesi ve Türk Lehçeleri İçerisindeki Yeri

Kaşkay Türkçesi, İran'ın merkez ve güney bölgelerinde bulunan ve bugünkü siyâsî-idarî bölge yönetim sisteminde yer alan Fars (kahir çoğunluğu), İsfahan, Buşehr, Çarmahal u Bahtiyarî, Kohkiluye u Boyerahmed, Huzistan, Kirman ve Hürmüzgan bölgelerinde yaşayan Kaşkay Türklerinin ana dilidir. Ayrıca Kaşkay Türkçesi çeşitli dönemlerde savaş, sürgün, göç, iş vb. nedenlerle İran'ın kuzeyi, Horasan, Mazenderan, Tahran ve etrafına göçmüş/göçürülmüş olan Kaşkaylar tarafından da (yerel diller ve lehçelerin etkisinde kalmış olsa da) bilinip konuşulur.

Kaşkaylar Arap alfabesini kullanırlar, fakat 2000 yılından sonra Latin alfabesi de bazı Kaşkaylı aydınlar tarafından kullanılmış ve bu alfabe ile kitaplar yayımlanmıştır.²

Kaşkay Türkçesi Türk dilinin Oğuz grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alır. Farklı görüşler olsa da Kaşkay Türkçesi Güney Oğuzca'sının bağımsız bir kolunu teşkil eder. Oğuzca'nın bugün bilinen en güneydeki temsilcisidir.

Kaşkay Türkçesi, Çağdaş Türk lehçelerinin bir kısmıyla (Kıpçak, Yeni Uygur, Azeri Türkçesi, Eski Anadolu, Halaçça, Horasan vb.) bazı benzer yönler taşır. Bu durumun iki temel nedeni vardır. Birincisi, tarihi süreçteki ilişkiler ikincisi ise Kaşkay İl birliğine zamanla karışmış olan Türk halklarıdır. Kaşkay İl Birliği içerisinde yer alan tayfa ve tirelerin araştırılması bu konuyu daha net olarak gözler önüne serecektir. Kaşkay Türkçesinin yazılı kaynaklarının sınırlı olması, yeterince araştırılmaması ve konuya önyargılı yaklaşılması, Kaşkay Türkçesi ile ilgili farklı görüşlerin ortaya konulmasına sebep olmuştur.

Kaşkay Türkçesi, Oğuz grubuna mensup olan diğer şivelere/lehçelere kıyasla daha arkaik unsurlar barındırır. Konargöçer bir hayat tarzı sürdürmeleri, dil ve kültür özelliklerini özgün bir biçimde koruyabilmelerini sağlamıştır.

Kaşkayların sözlü (şifahi) edebiyatları, yazılı edebiyatlarına göre daha zengindir. Konargöçer toplumlarda okuma-yazma ihtiyacı daha az olduğu için yazılı edebiyat gelişmez. Yazıya geçirilenler de zamanla (yaşadıkları hayat tarzlarının zorlukları nedeniyle) kaybolduklarından, bu eksiklik hafızada taşınır ve sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarılır. Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Kaşkayların da sözlü edebiyatını atalar sözü, destan, şiir gibi türler teşkil eder. Son dönemlerde özellikle İl fertlerinin gayretleri ile bu sözlü ürünlerin birçoğunun yazıya aktarılması Kaşkay Türkçesi için büyük önem taşımaktadır.

Kaşkayların yazılı edebiyatının gelişmesinde Mirza Muhammed (18. Yy.), Kul oruç (H. 1200-1260), Hüsrev Beg (19.Yy.), Ma'zun (Me'zun), Hüseyin Ali Beg, Nimetullah Beg; çağdaş Kaşkay şairlerinden Tahmas, Şakkakı, Davut Hasan, Mensur Şah Muhammedi, Ali Rıza Şahbazi,

² Cafer Eyvezi Yadıkırı'nın, Me'zun Kaşkay Şiirleri (Şiraz 2015) adlı eseri, Latin alfabesiyle yazılan ilk örneklerden biridir.

Piran Muhtari, Hüseyin Ali Kaimi, Evezullah Seferi, Ersalan Mirzai gibi şair ve yazarlar önemli rol oynamışlardır.

Kaşkay edebi ürünleriyle Türk dünyası dil ve edebiyat ürünleri arasında büyük etkileşim görülür. Edebi gelenek ve dil olarak Güney Azerbaycan başta olmak üzere, çeşitli Türk lehçe ve şivelerinin etkisi vardır. Özellikle Şehriyar'ın çağdaş Kaşkay şairleri üzerindeki etkisi büyüktür (Doğan, 2018: 497).

Hüseyin Ali Kaimî'nin Şehriyar'ın "Heyder Baba'ya Selam" şiirinden etkilenerek, Karağaç çayına (Çay Karağaç) hitaben yazdığı şiirden birkaç dize şöyledir:

...

Danış görem neççe ildir gelireng
Hardan gelib hara gidiyir, nolireng
Sen ki gezib çox mahaller bulireng

Çox görmüşeng sergüzeştler beyân et
Virân olan ölkelerden fiğân et.

...

Yine çağdaş Kaşkay şairlerinden Mansurşah Muhammedi, Şehriyar'ın Heyder Baba dağına hitap ettiği gibi Görüş Denadan/Dınadan adlı şiirinde, Dena dağına hitap eder.

...

Ayruksudur Dena yaxşı güllering
Görmelidir çiçek güllü çöllering
Kardan kopan serin serin sèllering

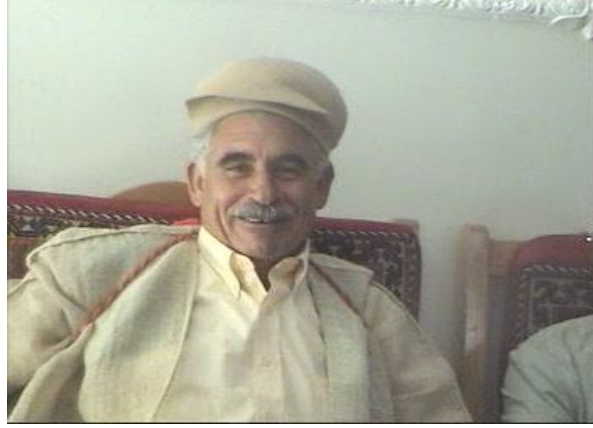
Her ne diyem sen yerleşmeng sözüme
Senden yeyter daha gelmez gözüme

...

Yine ünlü Kaşkay şairi Mazun'un, Tilimhan'dan (Hekim Tilimhan) ilham aldığı, Tilimhan'ın şiirlerinin Kaşkay âşıkları tarafından sevilip ezberlendiği de araştırmacılar tarafından belirtilmiştir (Doğan, 2020: 30). Bu da aynı kökten ve gelenekten gelen toplumlar için doğal bir sonuçtur.

5. Kaşkaylarda Giyim-Kuşam

Kaşkay Türkleri, genellikle ela gözlü, siyah saçlıdırlar. Sarı ve mavi gözlülere az rastlanır. Genellikle bıyıklıdırlar ve sakallarını keserler.

Şair Piran Muhtarî geleneksel Kaşkay giysileri ile. (Muhittin Çelik, Özel Arşiv.2005).

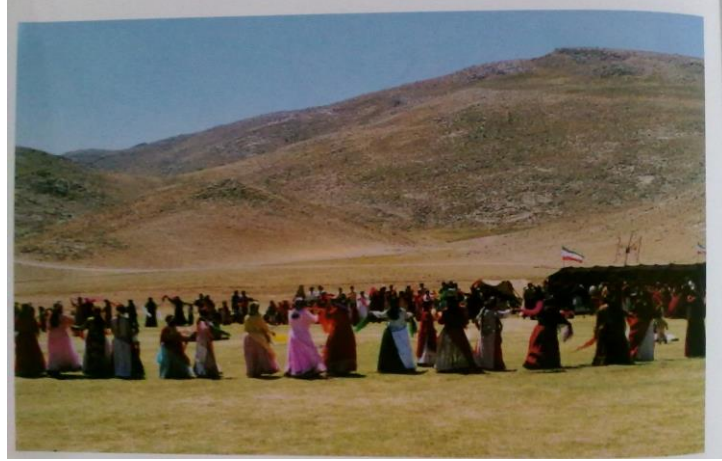
Kaşkayların geleneksel giyimleri arkalık ve bir tür şalvardır. Erkekler, dizden aşağıya kadar uzanan arkalıkların üstünde bellerine şal bağlarlar. Kaşkaylar uzun şal, arkalık üstüne çete denilen kısa, kolsuz bir elbise giyer. Çetenin üstünden mermilik (patron) bağlanır. Papakları/börkleri keçeden yapılır. Giydikleri ayakkabı genellikle kiva'dır. Zenginler ve ilin idarecileri deriden yapılmış ayakkabıları giyerler (Behmenbegi, 1946: 70).

Kaşkay kadınlarının elbiseleri, birbirinin üstünden giyilen kat kat elbiselerden ibarettir. Bu elbiselerin boyları kadınların bellerinden topuklarına kadar uzanır. Bunların üstünde giyilen elbiseler, çetken veya gödekçe olarak adlandırılır. Kaşkay kadınının başörtüsü çarğat'dır. Çarğat ince bezden yapılır ve saçların bağlanması için kullanılır. Çarğatın üstünden renkli büyük bir şal örtülür. Şalın üstüne ipek, yün veya pamuktan örtülen örtüye de başörtüsü denir. Kaşkay kadınları altın, gümüş ve bakırdan yapılmış bilezik, kemer, yüzük, boyun bağı vb. muhtelif takıları çok kullanırlar. Kaşkay kadınlarının geleneksel ayakkabısı kiva'dır (Behmenbegi, 1946: 88).

Geleneksel giysileri ve takılarıyla Kaşkaylı kızlar. (Muhittin Çelik, Özel Arşiv.2005)

Günümüzde Kaşkay Türklerinde kadınların ve erkeklerin giydikleri geleneksel giyimlerin yerini çağdaş giyimler almıştır. Geleneksel giyimleri daha çok tören veya özel günlerde görmek mümkündür.

Kaşkay yaylak bölgesinde bir düğün töreninde halay çeken kadınlar.³

6. Kaşkay İlinde Yiyecek ve İçecekler

Kaşkayların yediği ekmek lavaştır. Lavaş, sacda pişirilen ince yufka ekmektir ve buğday unundan yapılır.

Ekmek pişirme. Şâir Şah Muhammedi'nin evi. (Muhittin Çelik, Özel Arşiv. 2005)

Yemek olarak koyun, kuzu ve av hayvanlarının etlerinden çeşitli kebab ve kızartmalar hazırlanır. Etlü yemekler genellikle varlıklı ailelere ait yemeklerdir. Fakir aileler daha çok yoğurt, tarhana, çökelek gibi hayvansal ürünlerle, yaşadıkları yörelerdeki yaban otlarından yapılmış çorba ve diğer sebzeli yemeklerden yararlanırlar. Sıcak yiyecekler olarak, özellikle fakir ailelerde, *pirinç*, *sütlaç*, *ayran aşı*, *kelecoş* (kurutma patlıcandan), *abkeşek* (süzme pilav), *kurut patlıcan* (bir tür patlıcanlı tarhana), *kurut kabak* ve çeşitli çorbalar yapılır. Bunun yanında hurma, soğan, yumurta, bulabildikleri ölçüde et ve pirinç yerler. Kaşkay ilinin en meşhur yemeği *tehçin pilavı*'dır.

Tehçin pilavı içi boşaltılmış kuzunun, kuru üzüm ve çeşitli sebzelerden hazırlanmış pilav malzemesiyle doldurulması sonucu yapılır. Bu, buğulanma ile pişirilen meşhur bir yemektir. Bu yemek için uygun olan kuzuya *emlik* adı verilir. Tehçin pilavı tereyağı ile yapılır. Bu yemek lezzetli ve pahalı bir yemektir. Daha çok ilin varlıklı aileleri bu yemeği yapar.

³ M. Keyanî, Departing Fort he Anemone Art in Gashgai Tribe, Kian nashr Rublications. Shiraz. 1999, s.229.

Çorba Çeşitleri:

- 1- Ayran çorbası(şorvası)
- 2- Süt çorbası.
- 3- Mecek (dağ bademinden yapılır) çorbası (şorvası).
- 4- Şorva.
- 5- Yoğurt (çeşitli sebzeler katılarak yapılır) çorbası(şorvası).

Kebaplar:

- 1- Türk kebabı.
- 2- Boz kavurma.
- 3- Çenceh (şiş) kebabı.
- 4- Köfte.
- 5- Mütencene (kıyma ile yapılan bir kebab).
- 6- Şam kebabı

İçecekler: Kaşkay ailesinin yaşantısında çay, en önemli içeceklerdendir. Çadırlarda veya çadır dışındaki ocaklarda sürekli Kaşkaylının çaydanlığında çay hazırdır. Kaşkay çadırında her zaman çay içmek mümkündür. Eskiden çeşitli törenlerde içmek için üzümünden şarap hazırlarlardı. Ancak günümüzde bu içecek pek hazırlanmaz.

Kaşkay İlhanları bir İl yemeğinde.⁴

7. Kaşkaylarda Hayvancılık ve At Kültürü

Kaşkayların geçim kaynağı genellikle iyi cins koyun ve keçilerden oluşan hayvan sürüleridir. Yaşadıkları bölgeye uyum sağlayan, bol süt veren, iyi yünü olan hayvanlardan sürülerini oluşturmuşlardır. Böylece öncekilerden daha verimli ve soylu hayvanlar elde edilmiştir. Hayvancılıkla iç içe olan halk, bazen daha iyi koyun sürüleri elde edebilmek için bir şehirden başka bir şehre gidip oradan en iyi koçu veya koyunu alarak iyi sürüler oluşturma yoluna gitmişlerdir. Bu gayretler sonucunda düzgün cüsseli, bol etli, gelişmiş, çok süt veren, iyi ve uzun

⁴ M. Keyanî. *age* s. 173.

yünü olan koyun sürülerine sahip olmuşlardır. Kaşkaylar, zor coğrafi şartlara dayanıklı olması nedeniyle, keçileri koyunlara göre daha çok tercih ederler.

Kaşkay aşiretinde atın yeri ve önemi çok büyüktür. Ata karşı büyük hürmet ve sevgi beslenir. Onun için en iyi at cinsine sahip olmaya çalışırlar. Kaşkaylar, "At eşittir Kaşkayı, Kaşkayı eşittir at" derler. Geçmişte Şordereli tayfası, dünyada az görülen soylu atları yetiştirmekle bilinir. M. Behmenbegi, Buhara-yı Men İl-i Men adlı eserinde: "...Şordereli (Dereşorlu) atlarının güzelliği, endamı ve asilliğine tüm tayfalar şahit olmuşlardır. Bu atlar rakipsizdir ve adeta at, Şorderelilerin hayatlarının bir parçası haline gelmiştir. Şordereliler siyah Hişavendî atına sahiptir. Şordereli için yemin, millî ve nihai bir manevî değerdi; yemin çocuğun canına, babanın ruhuna, sevgilinin zülfüne yapılır ve bu çok zor değildi ama atının nefesine, yelesine ve tüyüne yemin etmek onlar için kolay değildi..."⁵ Yine devamında bayram şenliklerinde; "...Şordereli atları, değişik renk ve soydan güzel ve görkemli bir şekilde görenleri büyüledi..."⁵ der.

Kaşkaylar küçük yaşta ata binerler. İlde çeşitli törenlerde at yarışları yapılır ve göç sırasında da atlardan büyük ölçüde yararlanılırdı. Geçmişte, Kaşkay ilinde yetiştirilen soylu atlar çeşitli ülkelere de ihraç edilmiştir.

Eski bir Türk geleneği olan hayvanların damgalanması, Kaşkay İlinde hala devam eder. Hayvanların hangi aileye ait olduğunu kolayca anlayabilmek için her ailenin bir işareti vardır. Silinmemesi ve yıllarca kalması için hayvanın derisinin bir bölümü işaretlenir. Buna *tamga* (damga) denir. Tamga, bu işaretlerin üzerinde bulunduğu bir metalden yapılır. İşaretler oldukça sadedir ve çoğunlukla hayvan sahibinin ikinci ismi veya ilk iki harfi ya da ilk harfinden oluşur. Bir hayvanın damgalanması, evde bulunan bir metalin kızdırılması ve ardından hayvanın derisinin veya bacaklarının bir kısmının biraz yakılması ile olur. Hayvanın fazla acı çekmemesi için yakılan yerin (yaranın) üzerine biraz yoğurt veya ayran sürülür. Yanmış deri bir haftada şekil alır ve yıllarca kalır. Bu damgalı hayvanın kaybolması veya herhangi bir sürüye karışması halinde bu hayvan rahatlıkla bulunabilir.

Kaşkay İli'nde şöyle bir âdet vardır. Bir Kaşkaylıya, ne kadar koyunun var diye sorulduğunda şu cevap verilir:

-Bir *bürr* (hayvan sürüsü) veya iki *bürr*.

Eğer koyunları az ise (yüz koyundan az ise), *bir küçük bürrüm var* der. Bir *bürr*de bulunan koyun sayısı 200-400 koyundur. Bir *bürr*den fazla olan koyunu bir çoban otlatamaz. Özellikle kışın bu daha da zordur. Kaşkaylar gece de koyunları otlatırlar. Gece koyun otlatmaya sovken adı verilir.

Bir *bürr* koyunun içinde bir hayvan onların tümüne öncülük eder. Kaşkaylar bu öncü hayvana *şahaz* veya *serkel* derler. Bu *şahaz* veya *serkel*, burulmuş (ahta) tekeden seçilir. Bu hayvan bakımlı ve hastalıklara karşı dirençlidir. Sürüye rehberlik etmesi için özel bir eğitime tâbi tutulur. Çoban onu yalnız başına her gün arkasından koşturarak tuz ve ekmek yedirir. Eğitildikten sonra ona özel eşyalar ve süsler (büyük bir çingirak, muska, şişten halka, gözbağı, boncuk vs.) takılır. Bu özelliklerini açıkça diğer hayvanlara bildirirler. O bir yerden geçtiği zaman sürünün diğer hayvanları da onu takip eder. O hareket etmeden diğer hayvanlar hareket etmez. Bir su üstünden geçerken, öncü geçmeden (atlamadan) diğerleri geçmez. Yani her işte ona tâbi olurlar.

⁵ .Muhammed Behmenbegi, **Buhara-yı Men İl-i Men**, Taht-ı Cemşid Yayınevi, Şiraz, 2005.

Şahaz veya serkel ister koyun sürüsünde ister keçi sürüsünde olsun burulmuş tekedan olmalıdır.

8. Kaşkay İlinde El Sanatları ve Dokumalar

Kaşkaylarda halı, kilim, cecim, çanta vb. dokumaları, atalarından kendilerine miras kalmıştır. Kaşkay halı ve kilimlerinin motifleri tarihi izler taşır. Kaşkay dokumalarında Orta Asya'nın izlerinin yanında Çin ve Safevi döneminin izlerine de rastlanır.

Kaşkay el dokuması çantalar. (Muhittin Çelik Özel Arşivi. 2005)

Kaşkay halılarında redif, köşe, zigzag gibi şekillere pek rastlanmaz. Kaşkaylar, daha çok kendi iç dünyalarını yansıtan ve kahramanlıklarını göz önüne seren aslan ve ceylan motiflerini halalarına yansıtırlar. Kaşkay halıları renk, nakış ve zarafet bakımından eşsizdir.

Kaşkay İlinde halı motifleri tayfa ve tirelere göre farklılıklar gösterir. Mesela, balık motifi, nazım, kirmani Keşküllü tayfasında sıkça görülür.

Dokuma tezgâhında bir cecim ve bir Kaşkay kilimi. (M. Çelik Özel Arşiv. 2005)

Kaşkay kilim ve cecimlerinde de halı motifleri dokunur. Kaşkay İlinin en meşhur kilim ve cecimleri Dereşorlu tayfası tarafından dokunan kilim ve cecimlerdir.

Kaşkaylar yakın zamana kadar mesken olarak çadırı kullanmışlardır. Bu çadırlar keçi kılından dokunur. Çadırların boyutlarının büyüklüğü, küçüklüğü çadır sahibinin mali durumuna göre değişir. Çadırların etrafı yelen diye adlandırılan çubuklarla çevrilir. Aynı şekilde yelenlerin daha altında yaylin ya da alaçık dedikleri çubuklar yer alır. Bunlar tozu toprağı, rüzgârı ve yağmuru engellemeye yarar.

Kaşkay çadırı. (Muhittin Çelik. Özel Arşiv. 2005)

SONUÇ

Kaşkaylar, geçmişten günümüze Türk kültürünü (her türlü zorluğa rağmen) korumasını bilen önemli bir Türk topluluğudur. Ancak sosyal ve siyasi şartların zorlaması sonucunda yerleşik hayata geçen Kaşkayların barındırdıkları bu önemli kültür malzemelerinin yok olup gittiğine şahit oluyoruz. Bu değerli malzemelerin bir an önce derlenip yazıya aktarılması, özelde Kaşkaylar, genelde de Türk kültürü açısından büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- BEHMENBEGİ, Behmen (1946). *Örf ve 'Adetler der 'Aşâyır-ı Fars, Tahran.*
- BEHMENBEGİ, Behmen (2005). *Buhara-yı Men İl-i Men, Taht-ı Cemşid yayınevi, Şiraz.*
- ÇELİK, Muhittin (2005). Özel Arşiv.
- DOĞAN, Talip (2018). "İran Türklerinde 'Héyder Baba'ya Selâm'ın Etkisiyle Yazılan Şiirlerdeki Ortaklıklara Dair", *Yeni Türkiye Dergisi*, s. 497-515.
- DOĞAN, Talip (2020). *Tilimhan Divanı (Orta İran Türk Ağzı) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*, Akçağ yayınları, Ankara.
- EMİRİ, Esedullah (2007). *Hekim Tilimhan Divanı*, C:I, Kum.
- İran İslâm Cumhuriyeti Büyükelçiliği Kültür Müsteşarlığı (1989). *Ortak Kelimeler Sözlüğü*, Ankara.
- KAFKASYALI, Ali (2007). *İran Türk Âşıkları ve Milli Kimlik*, Eser Ofset, Erzurum.
- KARAAĞAÇ, Günay (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, TDK yayınları, Ankara.
- KİYANİ, Menuçerh, (1999), *Departing Fort he Anemone Art in Gashgai Tribe*, Kian neşriyatları, Shiraz.
- YADIKUR, Cafer Eyvezî (2015), *Me'zun Kaşkayı Şiirleri*, Şiraz.

Geliş Tarihi: 14.09.2021

Kabul Tarihi: 23.09.2021

Doi: <https://doi.org/10.52817/oguztad.995591>

KADİM ŞAMANLIKTAN ANADOLU’NUN VELİLERİNE/DELİLERİNE: MALATYA ÖRNEKLEMİ*

Fatih SOLMAZ**

ÖZET

Kadim şamanlıkla Anadolu’daki mecnunluk/meczupluk veya delilik arasında kesintisiz bir bağ vardır. Kutsalla içkinliği ifade eden şamanlık ile ilahi olanla yakınlığı, masivadan sıyrılmayı yansıtan delilik (velilik) Türk kültüründe benzer özellikler göstermektedir. Giyim tarzı, kıyafetleri, konuşmaları, hareketleri ve esrimeyle ruhlarla iletişime geçen şaman, delilerin (velilerin) atasıdır. İslam dininin etkisiyle, çağa ve bölgeye göre değişiklik göstererek gelişen/değişen ve dönüşen şamanlık çeşitli şekillerde yeniden hayat bulmuştur.

Geçmişten günümüze, şamanlık, bahşılık, ozanlık, dervişlik, abdallık, mecnûnluk ve meczupluk adları altında gelen ve aklın sınırlı duvarlarını aşarak hakikate yaklaşma, onu seyretme ve onunla (ilahi olanla ya da kötü ruhlarla) hemhal olma olarak adlandırılan ve kendisinden geçmeyi ifade eden delilik (velilik) üzerinde durulması gereken bir konudur.

Kültür tarihimizde önemli bir yer teşkil eden delilik hakkındaki düşünceler Malatya yöresinde de varlığını devam ettirmektedir. Bu çalışmada, Malatya’da yaşayan deliler etrafında meydana gelen anlatılar, şamanlık geleneği ile karşılaştırılarak kültürel bağlamda delilik olgusunun toplum tarafından nasıl görüldüğü ve deli addedilen insanların hangi yönleriyle şamanlara benzediği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Folklor, Şaman, Deli, Delilik, Malatya.

FROM ARCHAIC SHAMANISM TO THE SAINT/CURATORSHIP OF ANATOLIA: MALATYA SAMPLE

ABSTRACT

There is a seamless connection between ancient shamanism and the madness/insane or deranged in Anatolia. The shamanism that expresses the sanctity and the proximity to the divine, the madness that reflects the stripping of world, show similar characteristics in Turkish culture. The shaman, who communicates with spirits through clothing style, clothes, speeches, movements and fencing, is the ancestor of the lunatics (madness).

From the past to the present, shamanism, grace, barding, dervishness, vandering dervish, madness (darenged) are an issue that should be emphasized by the conception, which is called to approach the truth by crossing the limited walls of the mind, to watch it and to be with it (with the divine or the evil/gnome) and to pass through it.

* Bu çalışmanın yapılması hususunda beni yönlendiren ve deneyimlerini paylaşan kıymetli hocam Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu’na teşekkür ederim.

** Doktora Öğrencisi; Hacettepe Üniversitesi, Türk Halkbilimi, solmazfatih93@gmail.com ORCID ID: 0000-0003-4777-1649.

Thoughts about insanity, which is an important part of our cultural history, continue to exist in Malatya region. The aim of our study is to compare the narratives that occur around the lunatics living in Malatya with the tradition of shamanism. This study reveals how the phenomenon of madness in a cultural context is seen by society and in what aspects people who are considered crazy resemble shamans.

Keywords: Folklore, Shaman, Crazy, Insanity, Malatya.

GİRİŞ

Delilik; hem psikolojik hem dinî, hem felsefî hem de kültürel bir olgudur. Hayatın hemen her alanına hitap eden bu kavram birbirinden farklı anlamları da içerisinde barındırmaktadır. Türkçede tilfe/tilve, teli, telve, tilli şekillerinde kullanılan deli kelimesi, Türkçe sözlükte “cinnet” ile karşılanmaktadır (TDK, 2001, 617). Aralarında nüans farkı olmasına rağmen genellikle mecnun (romantik âşık) ve meczup (ilahî olana âşık) kelimeleri de delilik kavramının karşılığı olarak kullanılmaktadır. Arapça kökenli bir kelime olan mecnun; deli, zincirle bağlanmış kişi, âşık (Pala, 2012: 110) anlamlarına gelmekte olup Arap, Fars ve Türk edebiyatları sahasında, sözlü ve yazılı anlatımın en belirgin kahramanı olan Kays ile ilişkilendirilmektedir. Meczup ise cezbeye tutulmuş, Allah aşkı ile kendinden geçmiş (Pala, 2012: 301) derviş, evliya, abdal anlamlarını ifade etmektedir.

Tıp biliminde delilik mefhumu, sinir sisteminde kimyasal dengesizliklerden dolayı oluşan hastalık olarak tanımlanır. Sebepleri arasında fiziksel hasarlar olabileceği gibi, çok ağır geçen depresyon veya zihnin aşırı çalışmasından dolayı kontrolden çıkması da zikredilmektedir. Kısaca delilik; düşünce, inanış ve davranışlar bakımından, toplumun geneli tarafından kabul görmüş hal ve davranışlarından farklı olma durumudur¹.

M. W. Dols'a göre delilik ve akıllılık arasındaki ince çizgi belirsizliğini daima korumuştur, fakat genellemek gerekirse delilik; belirli bir zamanda belirli bir yerdeki sosyal grubun anormal ya da oldukça akıldışı görünen davranışdır (2013: 21). Doğada her varlık kendisini karşısındakiyle yani zıttı ile tanımlar, yani her kavram veya insanı niteleyen her sıfat kendini tanımlayabilmek için zıddına ihtiyaç duyar. Bu bağlamda akıl ancak akıldışının, delilik ise normal davranışın ötesindeki kimlikle tanımlanabilir (Çermeli, 2020: 13).

Kültür tarihimizde ve edebî anlatılarda delilik, Hz. Âdem ile Havva'ya kadar gitmektedir. İnsanlığın ilk nüvesi olan bu kişiler Türk mitolojisinde Törüngey ve Ece'dir. Her ikisi de delidirler, çünkü yasakları ihlal edip cennetten kovulmuşlar ve hayatın zevkine kapılarak akıllarını arka plana itmişlerdir (Bayat, 2018: 9)

Kamlık, şamanlık, mecnunluk, meczupluk, muvellehlik kavramlarını açmak ve açıklamak konunun daha anlaşılır kılınması için elzemdir. Kamlık/şamanlık, dinî bir görevi temsil etmekte olup ilahî delilik (Mecânînü'l-Hak) olarak da nitelenmektedir. Bu delilik Allah'ın mutlak güzelliği karşısında ilahi aşkla yanmayı ve akılı bu aşk karşısında yitirmeyi ifade etmektedir. Velilik, abdallık, dervişlik bu deliliğin farklı adlarıdır. Mecnunluk, Kays'a binaen adlandırılan romantik delilikten ilahi deliliğe giden uzun ve meşakkatli bir aşk yoludur. Leyla ile Mecnûn hikâyesi, beşerî aşktan sıyrılıp ilahi olana vasıl olmayı anlatan bir delilik anlatısıdır. Başlangıcı

¹ Ayrıntılı bilgi için: <https://www.psikolojik.gen.tr/delilik.html> (Erişim Tarihi: 05.05.2021).

romantik olan bu deliliğe bir diğer örnek Yusuf u Züleyha² hikâyesidir. Halk edebiyatı anlatılarında da beşerî delilikten ilahi deliliği giden yolu anlatan benzer hikâyeler mevcuttur. Tahir ile Zühre, Kerem ile Aslı, Âşık Garip ile Şahsenem, Elif ile Mahmut, Abbas ile Gülgez, Arzu ile Kamber³ beşerî aşkla ilahi deliliğe ulaşan kahramanları anlatmaktadır. Bu anlatılar kurgusal ve romantik deliliği/veliliği ele almaktadır. Meczupluk ise cezbeyle gelen anlamından türeyen ve ilahî aşkla aklını yitiren, Hakk'a vasıl olmuş veli demektir. Bu kavram, İslamî dönemde kadim Türk kültürünün başat ögesi olan şaman/kam evliya kültü içerisinde de kendine yer bulmuştur. Meczupluk, şamanlığın İslam dini içerisindeki değişmiş ve dönüşmüş delilik şeklidir. Yine meczupluk yerine muvelleh adı da sıkça kullanılmaktadır. Muvelleh, Arapça *veleh* kökünden türetilmiştir. *Veleh* kelimesi ise hüznün, şiddetli vecd, üzüntü, sevinç veya korkudan dolayı aklın gitmesi, hayrete düşmek, çılgına dönmek, kendini kaybetmek gibi anlamlara gelmektedir (Öztürk, 2012: 36). Muvelleh, sûfi çevrelerde kullanılmaktadır ve ilahi aşkla kendinden geçmeleri ifade etmektedir.

1. Türk Kültüründe İlk Deliler: Şamanlar (Kamlar)

Altay Türklerinde *kamlık* olarak adlandırılan şamanlık, Altay ve Sibiryalı halklarının ilkel ruh inançlarına dayanan bir dünya görüşüdür. Türk kültüründe ve inancında şamanlık, bilinen ilk deliliktir. Şamanlar içlerine cin ya da kötü ruhların girdiği insanlardır. Şamanlar genelde kötü ruhların kurbanıdır ve birkaç istisnai durum dışında iyilik yapmakla görevlidirler (Bayat, 2018: 35). Bu yönüyle şamanlar kötülüğü iyiliğe çevirmeye çalışmaktadırlar.

Şamanların bazıları ise şeytana tapar ve kötülüğün emrinde olan ruhları geceleri çadırlarında bir araya getirirler, çadırın ortasına pişmiş et koyarlar ve şaman/kâhin ya da *kam* büyüsüne başlar ve davulunu sertçe yere vurur. Bir anda çıldırmış gibi davranmaya başlayan şaman/kamı çadırdakiler bağlarlar. Karanlık bastıktan sonra kötü ruh gelir, büyücü ona et sunar ve kötü ruh onlara kehanetler hakkında bilgi verir (Harva, 2015: 364). Esrime tekniğiyle ruhlarla iletişime geçen ve iyi ruhları gökyüzüne kötü ruhları yer altına götüren şamanlar; sıra dışı davranışları, toplumdaki uzakta yalnız yaşamaları, dillerinde manası bilinmeyen kelimeler kullanmaları ve şekil, kıyafet açısıyla da farklılık oluşturmaları ile dikkat çekerler.

Bir insanın şaman olması ya ruhlar tarafından seçilmesi ya da yaşlı şamanların talimat/icazet vermesiyle olur. Şaman olarak seçilen kişi, bir şamanın ruhu ya da ölü şamanların ruhları tarafından şaman olmaya çağrılır. Böyle bir durumla karşılaşan birey; psikolojik kriz geçirir, dalgınlaşır, yalnız olmak ister, uykusunda şarkılar söyler ve sık sık bayılarak şuurunu kaybeder (Günay, 2015: 44). Görüldüğü üzere şamanlığa davet alan aday psikolojik ve ruhsal olarak bazı krizler yaşar. Delilik de bundan çok farklı değildir. Zira deliler de sık sık bayılmakta, şarkılar söylemekte ve yalnız yaşamayı tercih etmektedirler.

Şamanların göreve çağrılması delilikle benzerlik göstermektedir. Delilik, şaman adayının göreve çağrılmasıyla başlar ve şamanın hayatı boyunca ölümüne kadar devam eder. Şaman aday göreve başlamadan önce bedenini ruhlar sarar, bu cin tutma (cinlenme) hali adayın hürriyetini kısıtlar, her ne yaparsa ruhların etkisi altında yapar. Bu nedenle göreve çağrılan şamanlara Türkler, tös pasat, tös basıp-yat, şorlar parip-çat, tös pasçıt derler, bu kelimelerin anlamları ruh basmış/tutmuş demektir (Bayat, 2018: 36). Türkler, İslam dinine geçtikten sonra da cin

² M. Gökcan Türkdoğan'ın *Klasik Türk Edebiyatında Yusuf u Züleyha Mesnevileri Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları) eserine bakınız.

³ Ayrıntılı bilgi için N. Ahmet Özalp'in *Aşk Gölünde Yüzen Canlar* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları) çalışmasına bakınız.

çarpmasını, vücuda cin girmesini ve bireyin ruhlar tarafından yönlendirilmesini delilik olarak kabul etmişlerdir.

Şaman olacak kişiler küçük yaştan itibaren düşünceli olurlar, yaradılışları gereği genelde şairdirler ve irticalen şiir okuyup, söylerler. Esrime ve vecd halindeyken ruhlarının göğe çıktığına, yer altına indiklerinde cehennemi gördüklerine inanırlar. Ayrıca özel bir ruha/töse sahip olduklarını düşünürler. Don değiştirip gökyüzünün en üst katmanlarına çıktıklarını iddia ederler. Ateşin kendilerini yakmadığını, kuş suretine girip uçtuklarını, boğa suretine girip mücadele edebileceklerini belirtirler (İnan, 2017: 73-79). Bu doğaüstü kozmik seyahatler ve akılla izah edilemeyen durumlar deliliğe oldukça benzemektedir. Bundan dolayı da deliliğin ilk prototype'nin şamanlık olduğuna dair aralarında var olan benzerliklerden ötürü ileri sürülen iddialar güçlenmektedir.

2. Şamanların (Kamların) ve Delilerin Benzerlikleri

Şamanlıkla delilik arasında birçok yönden benzerlik vardır. Şamanlar ve deliler, hukukî münasebetlere, siyasi emir ve nizamla müdahale etmezler. Her ikisi de maddeye bağlı değil, ruha/vicdana bağlı olarak yaşarlar (Yörükân, 2013: 53). Dünyevî bir amaç, birikim için çalışmazlar. Şamanların ve delilerin dünya ve onun nesnelere karşı keskin, katı bir tutumları vardır, onlar maneviyata önem verirler ve yarını değil anı düşünerek hareket ederler, geçmişin pişmanlığını ve geleceğin kaygısını taşımazlar.

Deliler ve şamanların genelde doğaüstü varlıklarla, kutsal ruhlarla ya da kötü ruhlarla iletişim halinde oldukları düşünülür. Şamanın trans haline geçmesi ve ruhlardan/cinlerden haber alması delilerin de bazen gâipten haber verircesine konuşmalarıyla benzerlik gösterir. Şamanın ruhlar tarafından göreve çağrıldığında buhranlar geçirdiği, krizler yaşadığı, kendisine ve çevresine zarar verdiği bilinmektedir. Delilerin de tıpkı şamanlar gibi akıllarını kaybettiklerinde başka hissiyatın/gücün etkisi altına girdiklerinde kontrol altında tutulmak amacıyla zincirlendiklerine, bağlandıklarına şahit olunmaktadır. Cezbeye geldiklerinde/esrimeye başladıklarında alışılmamış sesler çıkarırlar ve insanlar tarafından bilinmeyen kelimeler kullanırlar (Eliade, 1999: 16). Bu yönleriyle her ikisi de gizli bir dile, ifade şekline sahiptirler.

Her ikisinin de giyim tarzları, hareketleri, konuşmaları, tutum ve davranışları sıradan insanlardan farklıdır. Bundan dolayı halktan uzakta ikamet ederler ve aile, akrabalık, arkadaşlık ilişkilerinin onların hayatında pek yeri olmaz. Şamanlar genelde hayvan postundan kıyafetler giyer ve üstlerine çeşitli kemik, demir, apolet vb. nesnelere takarlar. Ruhlarla iletişime geçerken ise davul ya da tef gibi enstrümanlar kullanırlar ve maskeleri ile genelde yüzlerini kapatırlar. Deliler de yaygın olmamakla beraber genelde çıplak, yırtık, kirli, uyumsuz kıyafetler giyerler. Saçları, çoğu zaman dağınık ve kirli bazen de keldirler elleri, yüzleri, bakışları normal insanlara göre tuhaftır. Bazı delilerin tahtadan gemileri, değnekten arabaları vardır. Boyunlarında ya da bileklerinde çeşitli apoletler, demirlere de rastlanmaktadır. Ayrıca şamanlar ve delilerin ihtiyaçları genelde halk tarafından karşılanır.

İlk şamanların kadın olduğu bilinmektedir (Bayat, 2010) fakat bu görev daha sonradan erkeklere geçmiştir. Şaman gökyüzünün katlarını çıkarken kimi zaman kadın şaman donuna girer, kıyafetlerindeki bazı aksesuarlar bunu göstermektedir. Delilerde de benzer unsurlara rastlanmaktadır. Bazı deliler erkek iken kadın kıyafeti giymekte, saçlarını uzatmakta ve seslerini incelterek konuştukları ve cinsiyetlerini gizledikleri görülmektedir

Şaman hastalığı, ruhlarla iletişime geçme anlamına gelen bir deliliktir. Şaman hayatı boyunca bu deliliği devam ettirir. Bu delilik ruhsal bir hastalıktır. Küçük yaşlardan itibaren bu hastalık görüldüğü gibi ileri yaşlarda da görülebilir. Delilik de bu bağlamda şamanlıkla benzerlik göstermektedir bir insan küçük yaşta herhangi olay ya da durum karşısında aklını yitirebileceği gibi orta ve ileri yaşlarda da delirebilir. Şamanın kendisi deli olmayabilir, şamanlık süreci, esrime ve gaipden konuşma bir deliliktir. Şamanın toplumun huzuru için kendini feda etmesi, ruhlarla insan arasındaki iletişimi sağlaması, doğayı istenen yönde dönüştürmeye çabalaması onun kutsal bir deli (Mecânînü'l-Hak) olduğunu ortaya koyar (Bayat, 2018: 41-45).

Şamanlarla delilerin başka benzer özellikleri ise bayılma, kendinden geçme, ağızdan köpük, burundan sümük, salya gelmesi, çılgık atma, mırıldanma, zıplamadır. Her ikisinde de bu davranışlar sıkça görülmektedir. Bu davranışlardan ötürü insanlar onlara karşı korku ve çekingenlik duymakta ve çoğu zamanda bu davranışları dolayısıyla onlar toplumdan uzaklaşmaktadırlar. Tenhaliği, yalnızlığı sevme, kuytu yerlerde ikamet etme, doğayla iç içe yaşamayı tercih etme her iki insan tipinde de (şaman-deli) görülen en belirgin özelliktir.

3. Malatya Yöresindeki Delilerin (Velilerin) Sosyal Hayat İçerisindeki Yeri ve Delilerle İlgili Tespit Edilen Anlatılar

Türkler, İslamiyet'i kabul etmeden önce de kabul ettikten sonra da toplumda şamanlara/velilere ya da tavır ve duruşlarıyla farklı bir insan profili çizen delilere önem vermiştir. Delilik ve velilik arasında ince bir çizgi olduğunun idrakinde olan Türk milleti, Batı toplumlarında görüldüğü gibi delileri sosyal hayattan dışlamamıştır. Toplumumuzda samimiyetleriyle ön plana çıkan delilerin kutsal ruhlarla (kimi zaman kötü ruhlarla) iletişimde oldukları farz edilerek ihtiyaçları giderilmeye, duaları alınmaya çalışılmıştır. Sosyal hayatın içinde ve kimi zaman da kahramanlıkları ve yiğitlikleri ile ön planda yer alan deliler/veliler, tarihimizin birçok savaşında en ön saflarda yer alarak etkin bir rol oynamıştır. Camiden cemiyete kadar toplumun hemen her alanında saygı gören bu kişiler, hayatları ve hikâyeleriyle nesilden nesile aktararak birer kahraman olarak kabul görmüşlerdir.

Türk kültüründe romantik deli, akıllı deli, kutsal deli, kahraman delilere ait anlatılara rastlamak mümkündür. Malatya yöresinde birçok mecnun, meczûb, deli ya da diğer adıyla muvelleh vardır. Bunlar; Mercedes Kadir, Deli Gaffar, Deli Ahmet, Deli Yusuf, Gız Mahmut, Şorikli Yaşar, Onyedili (Zülküf Dayı), Mustafa Dayı, İzzo (İzzettin), Haceli, Faro, Adliye Bekir, Mısto, Mamulo, Niro (Nurettin), Bese ve Azet Bacı'dır. Farklı zamanlarda yaşayan bu zatlar Malatya'nın adeta simgesi haline gelmişlerdir. Davranışları, hareketleri, konuşmaları, kıyafetleri, kendilerine has sözleriyle ilde ve ülke genelinde tanınmışlardır.

İsimlerini saydığımız Malatya'da yaşamış bu veliler/deliler hakkında halk arasında kabul görmüş anlatılar vardır. Gerek derlediğimiz gerekse yazılı halde ulaştığımız bu hikâyeler Malatya'nın velileri/delileri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Çalışmada, bahsi geçen Malatyalı veliler/delilerin özellikleri, ilde yaşayanların bu şahıslara verdiği değer ve atfedilen özellikleri sıralanarak kutsallık bağlamında şamanın sahip olduğu kimi özellikler ile çalışmaya konu olan delilerin ortak özellikleri karşılaştırılarak irdelenmiştir. Böylece şamanlık ve delilik arasındaki benzerlikler Malatya delileri/velileri üzerinden ortaya konulmuştur.

3.1. Mercedes Kadir ve Kardeşleri

Metin ve Sıddı Zeynep Kaygı'nın sekiz çocuğundan biri olarak dünyaya gelen Kadir (Fatih) Kaygı -namı diğer Mercedes Kadir- hem Malatya'da hem de tüm ülkede adı bilinen ve tanınan

bir şahsiyet olmuştur. Şehirde herkesin sevgisini, saygısını kazanan ve halkın maskotu olan Mercedes Kadir, üç metrelik sırığını/tahtadan değneğini iki bacağının arasına alarak kilometrelerce yol yapan, yolda kalanları tahtadan aracına buyur eden, trafik kurallarına uyan, yayalara yol veren, kırmızı ışıkta durmasını bilen nezaket sahibi bir deli/velidir.

Şamanlar, ruhlarla ilişki kurarken davulu kullanır, aslında bu enstrüman onun kutsalla iletişimini sağlayan bir vasıta. Mercedes Kadir'in süslediği sırığı da vasıta açısından şamanların kutsal saydıkları araçlar ile benzerlik göstermektedir. Halk şamanlara saygı duyar ve onların alkış ve kargışlarının kabul olduğuna inanır. Malatya halkı da Mercedes Kadir'e ehliyet ve ruhsat vermiş onu mutlu etmeye çalışmıştır⁴. Malatya halkı Kadir'i kıymet verip sahiplenerek onun hayal dünyasına girmiş ve o dünyasında rol almaktan mutlu olmuştur.

Mercedes Kadir ile ilgili anlatılan hikâyeler:

Mercedes Kadir'in annesini bir gün hastaneye yatırır. Kadir'in mahalleden komşusu Derviş Amcanın eşi de aynı oda da kalmaktadır. Derviş Amca ve Mercedes Kadir aynı hastanede aynı odada otururlar.

Derviş amca 21.00 olunca hanıma seslenir ve eve gitmek için müsaade ister. Malum olduğu üzere araç saati yaklaşmıştır.

Mercedes Kadir atılır ve Derviş Amcaya “Amca otuy otuy ben seni arabayla bırakırım” der.

Derviş Amca Kadiri kırmaz ve oturur. Ve Kadir'in hastanede bir akrabası olduğunu ve onun bırakacağını düşünür.

Saat 23.00 olduğunda Mercedes Kadir “Amca hadi kalk gidelim” der.

Derviş Amca “ama araba gelmedi” der.

Kadir “aşağıda aşağıda” der ve inerler. Mercedes Kadir önde Derviş Amca arkada ilerlerler.

Kadir, park ettiği aracının (sırık) yanına gelir, birkaç manevrayla döndükten sonra parktan çıkar ve Derviş'e “hadi amca atla gidelim” der.

Gecenin o saatinde yaya kalan Derviş Amca, Kadir'in sopadan arabasına biner ve Tecde'ye (Malatya'nın şu an bir mahallesi, hastaneyle arası yaklaşık 20 km) kadar sohbet ederek gelirler.

Derviş Amca evlerinin önüne geldiğinde, Kadir ben burada ineyim der ve borcunu sorar.

Kadir “olmaz olmaz para almam” der.

Aslında bu yaşanmış hikâye oldukça ilginçtir, gecenin bir vaktinde sopadan bir arabaya binip saatlerce yürümek ve bir muvellihin gönlünü kırmamak, onun dünyasına karışmak, oyunu sürdürmek açısından önemlidir. Malatya insanı da eski Türk inancında olduğu gibi halkın şamana gösterdiği saygıyı velisine/delisine göstermiştir.

Bir başka hikâye ise şöyledir:

Kadiri komşularından birisi balkonda uyurken gece saat 02.00 gibi kapı zili peş peşe çalınır.

Balkondan kafasını uzatıp bakan komşusu Kadir'i görür. Ve sorar “Kadir gecenin bu saatinde hayırdır!”

Kadir “Metin abi arabanı yola park etmişsin geçemiyim” der.

⁴ <https://listelist.com/malatyanin-delileri/>

Komşusu “Kadir bak kenarda yer var oradan geç” der.

Kadir “yok abi geçemem, arabana çayparım” der (Yiğit, 2020: 20).

Görüldüğü gibi Mercedes Kadir, nezakete, kurallara, kanunlara uyan ve insanlara örnek gösterilebilecek bir deli/velidir. Hastasının başında bekleyen, yolda kalanı gönlünce, imkânınca taşımaya çalışan bir insandır.

Fotoğraf-1: Mercedes Kadir kaldırımında aracıyla ilerlerken.

Mercedes Kadir’in ailesinde başka veliler de vardır. Doğuştan engelli olan Mehmet Kaydı, Azet Kaydı, Ziya Kaydı, Semiha Kaydı ve Necdet Kaydı da farklı tavırları ile dikkat çekmektedir. Mercedes Kadir’den sonra hakkında bilgi sahibi olduğumuz Ziya ve Necmettin Kaydı’dır.

Ziya Kaydı bedenen hiçbir kusuru olmayan fakat doğuştan zihnen engellidir. Ziya arabaya ve trafik polisliğine meraklı olan bir insandır. Ziya, ağzında bir düdükle işaretler yaparak trafik akışını düzenler ve Malatya halkı Ziya’nın direktifleri doğrultusunda trafik kurallarına uymaktadır. Ayrıca Ziya elinde sadece bir direksiyonla kamyon sürer gibi sesler çıkartır ilin bütün mahallelerini dolandır.

Ziya bir gün elinde yine direksiyon korna çala çala mahallesine gelir. Sokağın başında dere ve üzerinde de köprü vardır. Tuttuğu direksiyonu kamyon olarak gördüğü için tek manevrada geçemez, o sırada mahallenin yaşlılarından Ahmet Amca bu durumu görür ve Ziya’nın yanına gider.

Ahmet Amca, “sağ yap, sol yap, geri git, ileri git” diyerek üç, dört manevrada Ziya’ya köprüyü geçirir.

Ziya bu arada tabi ki bir kamyonun çıkartabileceği bütün sesleri çıkartır (Yiğit, 2020).

Malatya’da halk velilerini sahiplenmiştir. O kadar ki olmayan bir kamyonun direksiyonuyla farklı bir dünyada yaşayan Ziya’ya insanlar manevra yaptırmakta, yardımcı olmaktadır. Bu genelde Türk insanının özelde de Malatya halkının delisinin/velisinin dünyasına saygı gösterdiğinin açık belirtisidir.

Ziya’nın bir diğer özelliği ise o da şamanlar gibi boynuna taktığı, eline aldığı tenekeyi çalarak dans etmesi ve dans ederken söylediği kelimelerin gizli, anlaşılmaz olmasıdır. Bu yönleriyle Ziya’nın deli mi veli mi olduğunu bilmeyen insanlar onun karnını doyurmuş, kıyafetini

giydirmiş, harçlığını vermiş ve gönlünü hoşnut etmeye çalışmıştır. Ziya'nın teneke çalması da şamanların davul çalması ve transa geçmesiyle yönüyle ortaktır (Güngör, 2012: 65).

Mercedes Kadir'in abisi Necmettin Kaydı ise *tabla arabası* kullanarak çaldığı teyple insanları eğlendiren maskot bir tip olarak görünmektedir. Necmettin Kaydı halkın hürmet ettiği ve saygı gösterdiği deli/veli şahsiyetlerdendir. Zira Necmettin'in arabası, akşam eve dönerken sebzedem, gıdaya, giyimden yemeğe kadar doludur. Halk elinden geldiğince velilerinin ihtiyacını karşılamaya ve onların duasını almaya çalışmaktadır.

3.2. Deli Gaffar

Anadolu kültüründe her kasabanın, her köyün, neredeyse her mahallenin muhakkak bir delisi vardır. Malatya'nın "Deli Gaffar"ı da bu insanlardan birisidir. O, eski tren yolu çevresine yayılmış Çavuşoğlu ile Salköprü mahallelerinin ortak delisidir. Esnafın eğlencesi, kadınların zararsız belalısı, çocuklara gelince şöyle tanımlamak doğrudur: Gaffar iyinin dostu, kötünün de düşmanıdır. O, taşıyanı taşlar, oynaşanla akranlaşan bir deli/velidir.

Deli Gaffar, şamanlar gibi farklı kıyafeti ve hareketleriyle farklılığını ortaya koymuş bir şahsiyettir, kendisinin hikmetli söyleyişleri ve ara ara cezbeye gelmesi, bağırması ve dönmesi, şamanların davranışlarıyla benzerlik göstermektedir. Malatya halkı; Gaffar'ı sahiplenmiş, saygı göstermiş ve onu mutlu etmeye çalışmıştır.

3.3. Şorikli Yaşar

Ağızdan akan salyaya Malatya'da şorik denir. Yaşar'ın lakabı da buradan gelir. Yaşar'ın şoriği kadar önemli bir başka özelliği de şans oyunu oynayanlara bir tür danışmanlık yapmasıdır. Malatya'da delilerin uğur getirdiğine inanılır. Toto'nun 13+1 hedefiyle oynandığı zamanlar, ev sahibi 1, misafir 2, beraberlik için 0 yazılmaktadır. "Ne yazayım?" diye soranlara, rakam nedir bilmeyen Yaşar'ın yanıtı "dört ya da beş" olur. Verdiği cevaplar işe yaramazsa da yine halk Şorikli'ye sormadan şans oyunu oynamaz.

Halkın eskiden şamanların gaipten haber verdiği, ruhlarla iletişime geçebildiği ve geleceği öngördüklerine yönelik inançları vardır, aynı durum günümüzde de devam etmektedir. Halk deli/veli olan insanların kalp gözünün açık ve Tanrı'ya yakın olduklarını düşünür. Malatya'da Şorikli Yaşar gelecekte haber verdiği inanan velilerden bir tanesi olup ağızdan akan şoriği de şamanların trans haline geçtiklerinde ağızlarından gelen köpükle benzerlik göstermektedir. Kıyafet tarzı ve davranışlarıyla da dikkat çeken Şorikli Yaşar, gün içinde halkın içine karışsa da akşam uzlete çekilerek yaşamayı tercih etmiştir (Yiğit, 2020: 140).

3.4. Zülküf Dayı (Onyedili)

Malatya'nın bir diğer meşhur delisi/velisi de Onyedili'dir. Elindeki bastonunu sopa niyetine taşıyan ve Malatya'da belli saat aralıklarında belli cadde ve sokaklardan geçen Onyedili'ye, halk ve özellikle gördüğü yerde kızdırırlarmış. Zülküf Dayı, kallaviliği ile bilinen bir velidir. Camide namaz kıldığı bilinmekle beraber, şeriata aykırı davranışları ve sözleriyle de dikkat çekmektedir.

Zülküf Dayı namazlarını zaman zaman Yeni (Teze) Cami'de kılmış. Namaz kılarken etrafına bakar, kendisine güleni, bir şey diyeni cevapsız koymazmış. Cevapları da namaz kılarken ya da selam verdikten sonra verirmiş.

Bir gün Yeni Cami'de ikindi namazında uymuş hazır olan imama. İkindinin farzı bitmek üzere, son oturuşlar, imam selam vermek üzeredir. Bu arada Onyedili'nin sol yanında aynı

safta gırgır bir Malatyalı vardır. İmam sağa selam verdiğiğinde sol tarafındaki genç kulağına: “ONYEDİLİİİİİİ” deyivermiş.

İmam sol tarafa “Esselamu aleyküm verahmetullah” diye selam verirken Zülküf Dayı da gencin kulağına doğru eğilerek: “Ananı” demiş (URL-1).

Zülküf Dayı, kalenderi meşrep bir insan olması hasebiyle dikkat çekmektedir. Namazla arası olmakla beraber, konuşma tarzı ve dünyayı anlamlandırması diğer normal insanlardan farklıdır. Malatya’da deliler ile veliler arasında hiçbir fark yoktur. Halk ikisine de saygı duymaktadır. “*Kimin deli kimin veli olduğunu Allah bilir*” sözü ise ilde en sık kullanılan ifadelerden bir tanesidir. İşte bu yüzden farklı inanç ve etniklerdeki insanların ortak özellikleri bu veli/delilere sahip çıkmalarıdır.

3.5. İzzo (İzzet)

İzzet, Malatya’nın tanınmış delilerinden bir tanesidir. O konuşmaz konuşsa da ne söylediği pek anlaşılmazdır. Elindeki bastonu ve değişik giyim kuşamı ile farkındalığını ortaya koyan İzzet’in, yüz hatları çok derindir, zayıf ince yapılı ve bakışlarının daima sonsuzluğa dönük olduğu ifade edilir (Yiğit, 2020:143). Ayrıca sürekli kutnu kumaştan üç etekli bir elbise giyen ve başındaki kara kalpağını hiç çıkarmayan İzzo, sağ omzuna asıp, sol tarafına yönelttiği ve yanından hiç eksik etmediği uzun kayışlı, sarı renkli deri çantası ile bilinmektedir. Çantasının içinde neler taşıdığı bilinmeyen İzzo’nun en bildik özelliği ise sürekli homurdanmasıdır.

İzzet, sıra dışı giyimi ve konuşma tarzıyla deli mi velimi olduğu kestirilemeyen insanlardandır. Fakat İzzet’in Malatya halkı tarafından sevildiği, saygı gösterildiği bilinmektedir. Geçmiş dönemlerde şamanlarda giyim tarzı ve konuşmalarıyla farklı ve dikkat çekici insanlar olduğu kaynaklarda ele alınmaktadır (Anohin, 2008: 12). İzzet’in bu açıdan onlara benzediği aşikârdır. Halk bunun bilincinde olmasa da Türk kültüründe ve inancındaki delilere/velilere saygı gösterme hâlihazırda geçmişten günümüze şamanlığın bir uzantısı olarak devam etmektedir.

3.6. Haceli

Aşağışehir diye de anılan Eski Malatya’da yaşamış çizgili zıbnlı, iri gövdeli ve devamlı ayakta bekleyen Haceli, Malatya’nın bilinen delilerindedir. Haceli, özellikle şoförlerin korkulu rüyası olmuştur. Haceli konuşmayan, kimseye sataşmayan, kendi halinde bir delidir. Yere yatınca kendiliğinden kalkamazmış. Bu yüzden şoförler onu ezmekten korkarlarmış. Kamyon, otobüs, traktör şoförleri Aşağışehir’den Haceli’ye para vermeden geçmezlermiş (URL-2). Yine Eski Malatya’daki bütün sokak köpekleri Haceli’ye saygı gösterdikleri ve nereye gitse hep çevresinde oldukları, bir yerde durduğunda köpeklerin de durduğu bilinmektedir.

Şoförlerin ıssız yolda Haceli’ye para vermesinin nedeni korkmaları değil, yollarına kazasız gitme isteğidir. Haceli’nin veli bir zat olduğunu kabul eden Malatya halkı, onun duasını almak ve hatırını kırmamak için onu gözetmiş ve kollamıştır. Şamanların da yiyecekleri karşılığında dinî ritüeller gerçekleştirerek insanları kazadan beladan korumaya yönelik dua ve yakarıştı buldukları bilinmektedir (Akın, 2021: 61). Bu açıdan halkın Haceli’ye yardımıyla eski Türklerin şamanlara yardım etmesi benzerlik göstermektedir. Bu iki insan tipinin kutsal ruhlarla iletişimde olduğunu ve onların bazı olumsuz şeyleri iyiye çevirebileceği düşüncesi ve arzusu, bugün delilere saygı gösterilmesinin temelinde yatan inançtır (Gömeç, 2008: 81).

3.7. Gız Mahmut

Malatya'nın bir diğer velisi Gız Mahmut'tur. Siperi, bir kulağına dönük şapkası ve elindeki uzunca sopasıyla bilinen Gız Mahmut, kendisine sataşıldığında şebekleri anımsatan hareketlerle sağa sola hamle yapar fakat etrafındakilere zarar vermezmiş. Kendi halindeyken burnundan çıkardığı hafif seslerle "Ben gızım, gızım" diye söylenip gezermiş (Yiğit, 2020: 147). Gız Mahmut'un, erkek şamanların kozmik yolculuğa çıkarken kadın şaman donuna bürünmeleri gibi varlığını gizlemek, zelil görünüp veliliğini saklamak için kız gibi kendisini tanıttığı düşünülebilir.

3.8. Leylek Ana

Leylek Ana yani Deli Leylek, Malatya'nın Doğanşehir ilçesinin Şatıroba köyünde yaşamış anadan üryan dolaşan kadın velilerden kabul edilmektedir. Zemheri ayında bile göle girer yıkanır, çıktıktan sonra da sanki güneşin önündeymiş gibi hemen kurulanırmış. Hizmetlerini Del Hüseyin Dede üstlenirmiş. Sağa sola tuvaletini yapsa bile Del Hüseyin Dede'nin bizzat kendisi temizlermiş. Leylek Ana vefat ettikten sonra yöredeki kadınların rüyalarına çok girmiştir. Tüm rüyalarda da Kırklar Meclisi'nde öksüz çocukları emzirdiği görülürmüş (Çelik-vd, 2015: 80).

Leylek Ana, kadın velilerden/delilerden olduğuna inanılan ve mezarı günümüzde türbeye çevrilmiş kadın evliyalardandır. Geçmiş dönemdeki şamanlar gibi dünyanın kaygısından sıyrılan ve dünyaya ait her şeyi bırakan Leylek Ana, ilahi aşk ile kendinden geçmiş bir mecânî'l- Hak'tır. Aşk varılmak istenen en büyük makamdır ve Hakk'ın sırrını anlamaktır. Akılsa bu sırrın anlaşılması karşısında engeldir. Veliler ise aklın dar sınırlarından kurtulmuş, aşkın deryasına ulaşmış insanlardır (Bayat, 2018: 154). Leylek Anada bu yönüyle kadın velilerdendir. Bugün mezarı ziyaretgâh olmuştur.

3.9. Del Hüseyin Dede

Del Hüseyin Dede, Malatya'nın Doğanşehir ilçesinin Şatıroba köyünde yaşamış velilerdendir. Hakkında anlatılanlar Del Hüseyin'in deli/veli olduğu yönündedir. Del Hüseyin her Cuma (Perşembe'yi Cuma'ya bağlayan gece) gecesi kaybolurmuş. Del Hüseyin'in eşi bu durumdan şüphe duymaya başlar ve Del Hüseyin Dede'yi göz hapsine almış. Fakat aynı gece (Cuma gecesi) uyandığında yine Dede'yi yatağında bulamazmış. Şafak vakti olduğunda Dede tekrar evine dönermiş. Bu hadise epeyce bir zaman tekrar edince Del Hüseyin Dede'nin eşi dayanamamış ve kaybolmaların sırrını sormuştur (Çelik-vd, 2015: 79):

Sen benden habersiz nerelere gidersin, yoksa Deli Leylek'le münasebetin mi var? der. Del Hüseyin Dede'de eşine şöyle cevap verir:

Hanım günahıma girme, bir sırrım var, söyleyemem. Eğer söylersem yola ihanet etmiş olurum ve yaşayamam. Ben seni aldatmadım, aldatmam da... Gel bu hırsından vazgeç!

Fakat eşi aynı üstelemeleri diğer günlerde de devam ettirir ve Del Hüseyin Dede'yi sürekli sorgular. Yağmur da yağsa kar da yağsa elbiselerin hep kupkuru. Belli ki uzaklara gitmiyorsun. Sen Deli Leylek'i kendine dost mu tuttun? der.

Del Hüseyin eşinin ısrarlarına dayanamaz ve sırrını ifşa eder:

"Biz Deli Leylek'le her cuma akşamı Adıyaman'a Ebu Zer el-Gıfari'ye [ö.652] gidiyoruz ve onun yaralarına derman çalıyoruz" der. Bu ikimizin sırrıydı ve sırrı aşikâr (faş) etmek can vermektir diye de yakınır. "Ben üç gün sonra vefat edeceğim ve benden üç gün sonra da Deli Leylek de vefat edecek" der. "Onu yakınımına defnedin"⁵ diye de vasiyette bulunur.

⁵Araştırmacı Yazar, Bilim Uzmanı Hasan Çelik'in 2012 yılında gerçekleştirdiği saha çalışması arşivinden alınmıştır.

Sırrını ifşa eden Del Hüseyin üç gün sonra vefat eder, onun ardından üç gün sonra da Leylek Ana vefat eder. Görüldüğü üzere mecânînü'l-Hak denilen ve evliya olduğu düşünülen deliler/veliler de vardır. Halk bu insanların manevî güçleri olduğuna inanır. İnsanlar bu veli/deli kimselerin kabirlerini ziyaret ederek istek ve dilekte bulunur. İslamiyet'ten önce şamanlıkta da benzer uygulamalar görülmektedir. Şamanlar da olağanüstü özelliklere sahip insanlar kabul edilir, onların ruhlarla iletişimde oldukları ve bu yüzden istediklerini iyi ya da kötü ruhlara yaptırabileceklerine dair insanlarda bir kanı vardır (Rayman, 2016: 69). Şamanların mezarları da genelde velilerin ki gibi dağ başlarında ve ıssız yerdedir. Bu bakımdan velilik şamanlığın İslam sonrasındaki nüvesidir. Birbiriyle birçok yerde uyuşmaktadır. İslam dinine geçmekle beraber şamanlar varlıklarını derviş, meczup, abdal, deli ve veli adları altında devam ettirmişlerdir.

3.10. Niro (Nurettin)

Niro, Malatya'nın Battalgazi ilçesi Çöşnük Mahallesi'nde yaşamış deliler/ velilerdendir. Onun deliliği/veliliği anne ve babasının gözleri önünde katledilmesinin ardından yaşadığı buhranın neticesinde gelişmiştir. Psikolojik rahatsızlığından önce, Malatya Öğretmen lisesinde eğitim alan Niro, ailesinin katledilmesinden sonra insanlardan kaçarak hayatını idame ettirmeye çalışmıştır. Bilhassa sevmediği insanlardan kaçma eğilimi göstermiştir. Kendisine zarar vereceğini düşündüğü insanlara karşı asabileşen Niro'nun kötü ruhlarla/cinlerle irtibatının olduğu söylenmektedir. Kadınlara üzerlerinde firkete/ çengelli iğne olmadan evden çıkmamalarını tembihleyen Niro, bu çengelli iğnenin onları cinlerin gazabından koruduğunu belirtmiştir. Üzerinde birçok çengelli iğne ve firkete ile dolaşan Niro kendisini görenlere bunlardan verir ve takmalarını söyler, bunun onları koruyacağını ifade eder. Niro, çoğu zaman eğitim hayatından öğrendiği şiirleri seslendirmiştir. İnsanlara zararı olmayan bu veli şahıs güvenini hissettiği insanlara gaipten haberler de vermiştir. Şöyle ki;

Mahalledeki kadınlardan biri hamile idi. Hastanede doktor kendisinin erkek evladı olacağını söylemiş. Bebek bekleyen o kadın bir gün Niro ile karşılaşmış, onu görünce tedirgin olan kadına Niro korkmamasını ve kendisinin beyaz tenli bir kız çocuğunun olacağını söylemiş. O gün Niro'nun söylediklerini önemsemeyen kadının gerçekten de beyaz tenli bir kız çocuğu olmuş, kadın daha sonra Niro'ya hediye alıp eşi ile birlikte ziyaretine gitmiş (Solmaz, 2016)

1998 yılının Nisan ayında vefat eden Niro (Nurettin), evindeki bütün halılar üzerine kapatılmış bir şekilde ölü bulunmuştur. Mahalle halkı hala onun cinler tarafından boğularak öldürüldüğüne inanmaktadır. Mahalleli Niro'nun yaşadığı evin çevresinde birçok kez ateşe benzer cisimler gördüklerini iddia etmişlerdir.

Şamanların iyi ruhlarla ya da kötü ruhlarla iletişimde oldukları bilinen bir husustur. Bu yönüyle Niro, normal insanların göremediği varlıkları görmekte ve onları tıpkı şamanların yaptığı gibi insanları kötü ruhlardan korumak için birtakım tavsiyelerde bulunmaktadır. Ayrıca şamanın demir ve benzeri materyalleri üzerinde taşıdığı gibi Niro'da demirin koruyucu özelliği olduğuna inanmakta ve inşaları demir firketelerle hastalık ve zararlardan korumaya çalışmaktadır.

3.11. Bese

Malatya'nın Battalgazi ilçesi Çöşnük Mahallesi'nde yaşayan bir diğer deli/veli Bese'dir. Doğuştan zihinsel engelli olan Bese'nin deliliğine dair Mahalle halkı tarafından çeşitli efsaneler anlatılmıştır. Kimi annesinin Bese'ye hamile iken ekmeğe bastığını, kimi Cuma gecesi besmele çekmeden sıcak suyu dışarı döktüğünü, kimisi de hamilelik esnasında kuru soğan kabuklarını ateşe attığı için –kuru soğanın yöre halkı tarafından cinlerin parası olduğu inancı vardır- Bese'nin

hasta doğduğu söylenmektedir. Bütün bunlar halkın nazarında Bese'nin cinlerin gazabına uğradığının sebepleridir. Ailesi Bese doğduğunda onu insanlardan saklamak için bir hayli çaba sarf etmiştir, zira Bese doğduğunda dişleri olan bir bebektir. (Yörede doğduğunda ağzında diş olan bebeklerin büyüyünce yakınlarından birini öldüreceği inancı vardır) Hatta babası korkulan akıbetten kurtulmak için birkaç kere Bese'yi öldürme teşebbüsünde bulunmuştur. Komşuların ve hatırı sayılır büyüklerin araya girmesi ile baba bu düşüncesinden vazgeçmiştir. Ancak Bese'nin eve hapsedilmesi ömür boyu sürmüştür. Evlerinin penceresinden gelen geçeni seyrederek büyüyen Bese, çıkardığı tuhaf seslerle çocukların korkulu rüyası olmuştur. Öyle ki insanlar artık pencere önünden geçemez hale gelmiştir.

Bese'nin doğumu gibi ölümü de bir hayli ilginç olmuştur ve yöre halkı tarafından ölümüne dair çeşitli hikâyeler üretilmiştir. Anne ve babası öldükten sonra Bese'nin bakımını üstlenen abisinin eşinin Bese'ye şiddet uygulaması Bese'nin evden kaçmasına sebep olur. Bir hafta boyunca kendisinden hiçbir şekilde haber alınamayan Bese, 2000 yılında evlerine bir hayli uzak bir mesafede olan dağda kenger toplamaya giden mahalleli tarafından vücudunun yarısı yanık bir şekilde ölü bulunmuştur. İlk etapta cesedin Bese'ye ait olduğunu anlamayan yöre halkı abisinin olay yerine gelip cesedi teşhis etmesi ile ölen kişinin Bese olduğu anlaşılmıştır. Yöre halkı, üzerinde yanıcı ve kesici alet olmayan, doktor kontrolü sonucu başka biri tarafından öldürülmediği de kesinleşen Bese'nin cinler tarafından yakılarak öldürüldüğüne inanmaktadır. Öldüğü dağ yamacı insanlarca kutsal kabul edilip senelerdir yolu düşenler tarafından ziyaret edilmektedir (Solmaz, 2017). Şamanların bedenlerinin öldükten sonra genelde yüksek dağ başlarında bırakıldığı ya da gömüldüğü bilinmektedir. Bese'de dağ başında vefat etmiş ve mezarı hâlihazırda ziyaretgâh olmuştur. Doğum şekli ve fiziki özellikleriyle damgalanan Bese, ruhlar tarafından davet alan şamandan farksız değildir. Türk kültürünün erken döneminde ortaya çıkan şamanistik dünya görüşünün ürünü olan olağanüstü varlıklar daha sonraki dönemlerde “cin” ve “şeytan” gibi daha yaygın ve evrensel kabullere dönüşmüştür (Çobanoğlu, 2009: 269).

SONUÇ

Delilik, aklın sınırlarından kurtulma, bu yönüyle de sınırlı akla sahip normal insanlardan farklılaşma ve uzaklaşma anlamına gelmektedir, bu yönüyle delilik/velilik olumlu bir anlam ifade etmektedir. Deliliğin tarihi arka planında şamanlık geleneği vardır. Ruhlarla ve cinlerle iletişim halinde olan, doğayı istenen ve arzu edilen yönde dizayn etme ve Tanrı(lara)'ya kurban sunma ve iyi ruhları gökyüzüne kötü ruhları yeraltına götürme görevini icra eden şamanlar şekilsel ve ruhsal olarak delilerin atalarıdır. Bir ırmağın suyu gibi zamanın akışı içinde şamanlık değişip dönüşerek veli/deli, abdal, muvelleh, mecnun, meczup gibi adlarla varlığını devam ettirmiştir. Türk halkı da geçmişte olduğu gibi günümüzde de bu insanları toplumsal hayatın içine dâhil ederek onlara fazlasıyla sevgi beslemiş ve saygı göstermiştir. Bütün bu insanların ihtiyaç ve istekleri yine halk tarafından karşılanmış, saygıya layık görülmüşlerdir.

Malatya yöresinde ulaştığımız bulgular neticesinde şamanlıkla velilik arasında biçimsel ve tarz açısından oldukça benzerlik tespit edilmiştir. Yazılı ve sözlü kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilerin neticesinde, delilik ve velilik kavramının bir addedildiği bundan dolayı da Malatya halkının böyle sıra dışı, farklı insanlara saygı gösterdikleri tespit edilmiştir. Halk delilerinin dünyasına katılmış, ihtiyaçlarını karşılamış ve duasını almaya çalışmıştır. Ulaştığımız sonuca göre şamanlık döneminden günümüze kadar tutum ve davranışlarıyla farklı olan insanların deli mi veli mi (muvelleh) olduğuna karar veremeyen halk, bu zatların Allah'ın kendilerine bir

armağanı olduklarını düşünmüş ve bu yönde güçleri yettiğince onlara yardımcı olmaya çalışmışlardır.

KAYNAKÇA

- AKIN, H. (2021). Delilik, Melankoli, Cinlenme- Hristiyan Batı Dünyası'nda Aykırılık Yaratan Hâllerin Tarihi, İstanbul: Verba Yayınevi.
- ANOHİN, A. V. (2008). “Şamanların Ayinlerde Söylemiş Oldukları Sözlerden Örnekler”, (Derleyen, E. Akgün), Türk Dünyasında Din ve Gelenek Üzerine: Şamanizm, Burhanizm, Yesevilik, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, pp.11-16.
- ARTVİNLİ, F. (2017). Delilik, Siyaset ve Toplum, Toptaşı Bimarhanesi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- BAYAT, F. (2007). Türk Mitoloji Sistemi, Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi 1, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- BAYAT, F. (2010). Türk Kültüründe Kadın Şaman, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- BAYAT, F. (2018). Türk Kültüründe Deli ve Delilik, İstanbul: Öteken Neşriyat.
- ÇELİK, H.-vd (2015). “Doğanşehir Alevilerinin Muharrem Ayındaki İbadetlerine Dair Bazı Tespitler ve Ziyaretgâhlarıyla İlgili Halk Efsaneleri (Şatıroba Köyü Örneği)” Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi S. 12, pp.67-96.
- ÇERMELİ, M. (2020). Delilik Paradoksu, İstanbul: İz Yayıncılık.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2009). “Türk Halk Kültüründe Şeytan Telakkisi Üzerine Tespitler”. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. 2 (3-4), 269-282.
- DOLS, M. W. (2003). Mecnun: Ortaçağ İslâm Toplumunda Deli (Çev. D. G. Dinç), İstanbul: Pinhan Yayınları.
- ELİADE, M. (1999). Şamanizm, (Çev. İ. Birkan), Ankara: İmge Kitabevi.
- GÖMEÇ, S. (2008). Şamanizm ve Eski Türk Dini, Ankara: Likya Kitap.
- GÜNAY, U. T. (2015). Türkiye’de Âşık tarzı Destan Geleneği ve Rüya Motifi, Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÜNGÖR, H. (2012). Türk Din Etnolojisi, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- İNAN, A. (2017). Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kezban Akatay, Malatya, 1964, İlkokul, Ev hanımı, [Fatih Solmaz tarafından 4 Aralık 2016’da gerçekleştirilen görüşme]
- KOMİSYON (2011). Türkçe Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZTÜRK, E. (2012). “Muvelleh Kavramı Üzerine”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C.53, S.1, pp.35-53.
- PALA, İ. (2012). Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü, İstanbul: Kapı yayınları.
- RAYMAN, H. (2016). Eski Türklerde Üç Din: Şamanizm, Budizm, Manihaizm, Ankara: Karınca Kitap Yayınları.

SİMTH, M. (2016). Rabia-Bir Kadın Sûfi- (Çev. Ö. Eraydın), İstanbul: İnsan Yayınları.

YİĞİT, A. (2020). Koca Bir Şehrin Kalbine Giren Adam Mercedes Kadir, İstanbul: Çıra Yayınları.

YÖRÜKAN, T. (2013). Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Zeynep Aslan, Malatya, 1947, Okur-yazar, Ev hanımı, [Fatih Solmaz tarafından 2 Ekim 2017'de gerçekleştirilen görüşme]

İnternet Kaynakları

<https://hedik.org/biyografi/onyedili-zulkuf-dayi> (ET: 25.06.2021).

<http://www.malatyagezi.com/eski-malatyalı-haceli.html> (ET: 20.06.2021).

EKLER:

Ek-1: Malatya'nın velileri/delileri

Geliş Tarihi: 08.08.2021

Kabul Tarihi: 17.09.2021

Doi: <https://doi.org/10.52817/oguztad.988670>

TÜRKİSTAN'DAN ANADOLU'YA YAZI YAZMA GELENEĞİ*

Beytullah KOCABAŞ**

ÖZET

Ana dili oluşturan okuma, dinleme ve konuşma özel bir zaman ve mekân olmadan da yapılabildiği hâlde yazı yazmak kavramı özel yetenek isteyen bir beceridir; çünkü yazı yazmak özel bir zaman ve mekân ister. Türkler yerleşik bir hayata sahip olmadıkları için ilk dönemlerde yazı yazma geleneği zayıf kalmıştır. Türk dilinin yazılı olarak elimizdeki ilk örnekleri VIII. yüzyılda taşlara kazınmış olan Orhun Yazıtlarıdır. Uygurlar döneminde yerleşik hayata geçildikten sonra ise yazı yazma geleneğinin oluştuğu; özellikle dinî, ticari, siyasi vb. gibi sebeplerle kâğıtlara yazılmış örneklerini görmekteyiz. Daha sonra Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve Osmanlı coğrafyasında yazı yazma geleneği farklı kültür coğrafyalarının etkisiyle gelişmiştir. Çalışmada, Türklerin ilk yurdu sayılan Türkistan coğrafyasında kullanmış oldukları yazı yazma geleneği nasıl şekillenmiş olabilir? Acaba Türkler arasında yazı yazma geleneği nasıl başlamıştı? Yazı yazmak için hangi alfabeleri hangi coğrafyalarda kullanmışlardır? Bu alfabeleri kullanış sebepleri olarak siyasi ve dinî hareketleri görebilir miyiz? Anadolu'ya göç etmiş olan Oğuzlar acaba yazı yazmayı biliyorlar mıydı? gibi soruların cevaplarını arayacağız.

Anahtar kelimeler: Yazı Yazma Geleneği, Kültür, Medeniyet Coğrafyası, Türk Alfabeleri, Oğuzlar.

THE TRADITION OF WRITING FROM TURKISTAN TO ANATOLIA

ABSTRACT

While native language reading, listening and speaking can be done with and without a special time, writing is a skill that requires some special talent; Writing is for a special time and for living. Since the Turks did not have a settled life, the tradition of writing remained weak in the early periods. The first written examples of the Turkish language are in VIII. These are the Orkhon Inscriptions engraved on the stones in the century. After the settled life in the Uighurs period, the tradition of writing was formed; especially religious, commercial, political etc. We see examples written on paper for reasons such as. Later, the tradition of writing in Karahanli, Khwarezm, Kipchak, Chagatai and Ottoman geography developed under the influence of different cultural geographies. In the study, how could the tradition of writing that Turks used in the geography of Turkestan, which is considered to be their first homeland, shaped? How did the tradition of writing begin among the Turks? In which geographies did they use which alphabets to write? Can we see political and religious movements as the reasons for using these alphabets? Did the Oghuzs who migrated to Anatolia know how to write? We will look for answers to questions such as.

* Bu makale, 18-19 Nisan 2019 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde Türk Kültürü ve Araştırmaları Kulübü tarafından düzenlenen "Türkistan'dan Anadolu'ya Türk Kültürünün Devamlılığı Öğrenci Sempozyumu"nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş hâlidir.

** Türk Dili Uzmanı. e-posta: beytullah1780@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0692-5157.

Keywords: Writing Tradition, Culture, Geography Of Civilization, Turkish Alphabets, Oghuz.

GİRİŞ

Türk Dil Kurumu genel ağ Türkçe sözlüğünde yazı “*Düşüncenin belli işaretlerle tespit edilmesi, yazma işi.*”; alfabe ise “*Bir dilin seslerini gösteren, belirli bir sıraya göre dizilmiş belli sayıda harfin bütünü, abece, yazı.*” şeklinde tanımlanmaktadır. Yazı, dilin aracıdır ve alfabeyi de kapsamaktadır. Yazının doğuşu insanlar arasında önemli bir olaydır. İnsanlar dilin doğuşunda olduğu gibi yazının doğuşunu da mitlerle ve efsanelerle açıklamışlardır. Yazının icat edilmesindeki asıl hedef insanların zihninde var olan olayları bir bellek altında toplamak arzusu olmuştur. İster Doğu’da ister Batı’da olsun yazının başlangıcı Tanrı’ya bağlanmaktadır. İskandinav sagaları runik yazıyı Odin’e bağlarken, İrlandalıların metinlerinde yazının kökeninin Ogma tarafından yaratıldığı düşünülmektedir (Süleymanov, 2014: 100). Eski Mısır’da yazının kökeninin Tanrı *Tot* veya Tanrıça *İsis*’e; Babil’de Tanrı *Nebu*’ya; antik İbrani geleneğinde *Musa*’ya; Yunan mitolojisinde *Hermes*’e dayanması ve yazının mucidi olarak bilinmesi yazı bilmeyen insanlar arasında yazıyı bilen insanların kutsal bir güce sahip olduğu düşüncesi ortaya çıkmıştır. Alfabe icat edilmeden önce birçok yazı sistemi ortaya çıkmıştır. User’e göre yazı sistemleri şu şekildedir (User, 2015: 13-16):

a) Çivi Yazısı: Aslında çivi ile ilgisi bulunmamaktadır. Çivi şeklinde çentik yapıya benzetildiği için bu isim verilmiştir. Bu yazı Sümerliler, Akadlar, Hintliler, Asurlar, Hurriler, Elamlar, Mitanniler, Luviler, Urartular ve Persler tarafından kullanılmış olup bu yazı ideogramlardan, hareket ifade eden sembollerden, fonetik sembollerden ve determinatiflerden meydana gelmiştir.

b) Mısır Yazısı: İlk kez Herodot tarafından “kutsal kazmak” sözüyle ifade edilmiştir. Bu şekilde ifade edilmesinin asıl sebebi Mısır hiyerogliflerinin sadece din adamları tarafından bilinmesi etkili olmuştur. M.Ö. 4000-M.S. 400 yılları arasında Mısır coğrafyasında kullanılmıştır. Hitit, Maya ve İndus vadisi medeniyetlerinde de yazı karakterlerine hiyeroglif adını vermişlerdir. Bu yazının kullanıldıkları alanlara göre özel şekilleri vardır.

c) Ege Bölgesi Yazıları: Hem resim yazısı (MÖ 2800) hem de Linear A ve B olmak üzere hece yazısı (MÖ 17. yüzyıl) sistemlerinden oluşturulmuştur. MÖ 1500-2000 yılları arasında Kıbrıs’ta kullanılmış olan hece yazısı ve MÖ 1750-1600 yılları arasında Girit’te kullanılmış olan hiyeroglif ve resim yazılarını da bu gruba dâhil edebiliriz.

d) Hindistan Yazısı: İndus vadisi coğrafyasında bulunan biraz çivi, biraz hiyeroglif ve biraz da hece yazısı Brahmi yazısından önceki döneme kaynaklık eden yazı türleridir. En eskisi M.Ö. 2500 yılı civarında tarihlendirilmiştir.

e) Çin yazısı da alfabe yazısına girmeyen yazılardır. En eski örneklerine MÖ 18-12. yüzyıllar arasında rastlanmaktadır. Antik dönemdeki ideogramlar yerlerini bugünkü logogramlara bırakmıştır.

f) Japon hece yazısı sistemi de alfabe dışı yazı sistemleri arasındadır. Günümüze kadar gelmiştir.

İmparatorluklar geniş bir ölçüde bilgi üretmektedirler. Bunun asıl sebebi sınırları içerisinde birden fazla kültürü barındıran ulusların olmasıdır. İmparatorlukların yasaları, savaşları, vergileri, askerî olayları, zaferlerin ve yenilgilerin tarihlerini belli bir hafızada tutmak maksadıyla yazının ortaya çıkmış olduğu bilinmektedir. Tarım devriminden önce toplulukların gelişmesiyle birlikte önemli bir bilgi türü olan sayılar ortaya çıkmıştır. Sayıların ortaya çıkmasıyla imparatorlukların işi biraz daha kolaylaşmış görülmektedir. Sayıyı ve yazıyı birleştiren topluluk ise Sümerler olarak karşımıza çıkmaktadır. Sümerler güney Mezopotamya'nın bereketli topraklarında büyük hasatlar kaldıran ve gelişmiş şehirlerinde yoğun nüfuslarıyla tarım işlerini daha düzenli bir hâle getirmek için bilgi birikimlerini arttırmışlardır. MÖ 3500–3000 yılları arasında Sümerli bazı dehalar bilgileri beyinleri dışında kayıt altına almak maksadıyla matematiksel bir sistem icat ettiler. İşte bu sisteme “yazı” denmektedir. Bu yazı MÖ 3500’lü yıllarda sadece mal kaydı kaydedebilecek bir yazıydı. Sümer yazısında ilk dönemlerde sadece malları ve sayıları işaret edecek sınırlı sayıda işaret vardı ama daha sonra bu işaretleri isimlere, hecelere bölerek o işaretleri kullanarak Sümer yazısının işaret sayısını genişletmiş oldular (Harrari, 2012: 128-134).

Sümerlerin icat ettiği bu yazı, daha önce Mısırlılar tarafından geliştirilen hiyeroglif yazısı ile birleştirilip geliştirilmiştir. Akad, Asur ve Babil gibi medeniyetlerde kullanılmıştır. MÖ 1760’lı yılların en önemli hukuk belgesi sayılan Hamurabi Kanunları da Babillerin kullandığı yazı ile meydana getirilmiştir.¹

Bir diğer yazı da And Dağları eteklerinde günümüzde Peru, Ekvador, Bolivya topraklarında ve Şili, Arjantin, Kolombiya topraklarının bir bölümünde yaşayan İnkalar “quipu” adı verilen renkli ipliklere düğümler atarak yazarlardı. Tek bir quipu yüzlerce farklı iplik ve binlerce farklı bir düğüm barındırabilirdi. Bu yazıyla da büyük miktarlardaki verileri kaydetmek olağandı. İspanyolların bölgeyi işgal etmesiyle quipu yazısı belli bir süre kullanılmış olsa da İspanyolların quipu yapmayı ve okumayı bilmediklerinden yerel uzmanlara bağlı olması sebebiyle quipu yazısı tamamıyla devre dışı bırakıldı ve yerini Latin yazısı aldı. M.Ö. 3000 ile 2500 yılları arasında Sümer yazısına işaretler eklenip genişletilerek “çivi yazısı” hâlini aldı. Bu yazı da siyasi, toplumsal, dinî vb. gibi konularda kullanılmıştır. Bu tarihlerde Mısır coğrafyasında da “Mısır hiyeroglif yazısı” olarak tam yazı sistemi geliştirilmiştir. Diğer tam yazı sistemleri de M.Ö. 1200’de Çin coğrafyasında ve M.Ö. 1000-500 yılları arasında Orta Amerika’da geliştirilmiştir. Bu tam yazı sistemlerinin gelişmesiyle artık farklı alanlardaki metinler kayıt altına alınabiliyordu (Harari, 2012: 128-134).

Uzak Doğu medeniyetindeki insanlar arasında Gök Tengri inancı hâkimdi. İnsanlar inanışlarına göre kayalara resimler kazımaktaydılar. Bu durumun sonucu olarak yazının en eski şekli olan “piktografik” (resimsel) yazı Uzak Doğu medeniyeti çevresinde ortaya çıkmıştır. İfade edilen kavramların herhangi bir ses karşılığı olmadan taşlara ve kayalara kazınmıştır. Uzak Doğu kökenli Güneş Kültü zamanla piktogramları simgeleştirerek damga yazısına dönüşmüştür.² M.Ö. 2000-1000 yılları arasında Çinliler, papirüs üstüne yazmaya başlamadan önce sığır kemikleri üzerine veya kaplumbağa kabuklarının içlerine yazı yazıyorlardı. Yazı-dil ilişkisini göz önüne aldığımızda; Çin mitolojisinde de dilin bir su kaplumbağası tarafından imparatora öğretildiği ve imparator tarafından insanlara öğretilmiş olduğu rivayet edilmektedir.³

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: <https://dralabay.wordpress.com/2014/01/20/yazinin-seruveni/> (ET: 22.02.2019).

² Ayrıntılı bilgi için bkz: <http://www.halukberkmen.net/pdf/51.pdf> (ET: 22.02.2019).

³ Ayrıntılı bilgi için bkz: <http://www.halukberkmen.net/pdf/107.pdf> (ET: 22.02.2019).

Eski Grek toplumunda ise yazının gelişimini felsefeye bağlayabiliriz. Dil-yazı ilişkisinden hareket edecek olursak Grek medeniyetinde dil çalışmalarını gramer ve felsefe çağı olarak ele alabiliriz. Grek yazısı, Fenike yazısından türemiş bir yazıdır. Yani Akdeniz medeniyeti çevresinde gelişmiştir. Grek yazısı şekle dayalı olmayan hece sisteminde bir yazıdır. Alfabe ilk olarak Doğu Akdeniz'de “alfa” ve “beta” dan ortaya çıkmış ve Yunan alfabesinin ilk harflerini oluşturarak gelişimini Yunanistan'da tamamlamıştır (Fischer, 2013: 82).

Türklerde Yazı Geleneği

Türk milletinin manevi kültürünü anlamak için Türk milletinin dilinin, sözlü ürünlerinin ve en önemlisi de yazısının tam olarak bilinmesi gerekmektedir. Dil, sözlü ürünler ve yazı arasındaki çok sıkı bir ilişki vardır (Amanjolov, 2006: 13). Eski Türkler acaba yazı yazıyorlar mıydı? Bildiğimiz kadarıyla bu fiilin (yazı yaz-) temelinde Çince aslı “*biet*” olan fırça anlamında bir kelimenin olduğu Eski Uygur Türkçesi metinlerinin hemen hemen hepsinde tespit edilmiştir. Yani sonuç olarak “yazı yaz-” fiilinin temelinde “fırça” kelimesi yatmaktadır. Çin medeniyetinin “yazı yazma” olarak kullandığı bu kavramı Türkler gözlemleri sonucu kendi toplumuna uyarlayarak “fırçayla bir şey yapmak” anlamında “bitimek” kelimesinin türetti (Tekin, 2001: 59-61). Eski Türkler yüzyıllar boyunca geleneklerini ve kültürlerini öncelikle taşlara kazıyarak anlatmışlardır. Bu durum medeniyetle ilgili bir durumdur. Türkler X. yüzyıla kadar Uzak Doğu medeniyetine dâhil edilirken daha sonra Orta Doğu medeniyetine girmiştir. Bu sebeple Uzak Doğu medeniyetindeki yazı geleneğini de Türkistan coğrafyasında görmemiz mümkündür. M.Ö. VIII. yüzyılda Orhun Yazıtları bu anlamda yazılmış olan ilk yazılı eser olarak bilinmektedir (Amanjolov, 2006: 13). Bu yazıtlara bakıldığı zaman runik alfabesinin harf sistemini görmekteyiz. Runik alfabesinin geniş bir sahada kullanıldığı görülmektedir: Kafkas, Orhun, Yenisey, Proto-Bulgar, Macar, Talas, Hazar ve Güney Sibiry'a'da olmak üzere geniş bir coğrafi alanda kullanılmıştır. Bu sebeple yazıtlara Göktürk yazıtları demek yanlış bir telaffuzdur. Ayrıca Ercilasun, bu yazıtlar için “Türk Bengü Taşları” ifadesini kullanmaktadır (Ercilasun, 2004: 130-149).

Göçebe bir kavim olan Türkler hangi coğrafyaya gittiyse orada mutlaka Türklerden kalan bir yazı olmuştur. Bu durum Türklerin okuryazar bir topluluk olduğunu gösteriyor. Türklerde belli bir yazı geleneğinin oluşmamasının sebebi Türklerin göçebe bir toplum olması ve diğer topluluklar ile aralarındaki ticari, kültürel, dini ve siyasi etkileşimler ile yazı geleneğini değiştirmesi yatmaktadır (Sertkaya, 2001: 23-37). Yazı geleneğinin oluşumunu ise alfabelere göre değerlendirebiliriz. Türklerin Türkistan coğrafyasında kullandıkları alfabeler şunlardır:

1) Runik Yazı Sistemi: Bu yazıyı ilk olarak İskit Devleti kullanmıştır (Tekin, 1997: 27). İskitler, Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan İpek Yolu'nun kontrolünü elinde bulundurmuşlar ve bu ticaret yolunda runik yazı sistemini kullanmışlardır. Böylece bu yol güzergâhında alışveriş yapan kavimler runik yazısından etkilenecekleri kendi kavimlerine de bu yazıyı götürmüş oldukları düşünülebilir. Sonuç olarak bu yazıyı Türkler ticaret vasıtasıyla kullanmaya başlamışlardır. Bu yazının kökeni konusunda ise farklı tartışmalar vardır. Batılılar, Türkleri barbar olarak görüyorlar ve Türklerin bir yazı geliştiremeyeceklerini düşünüyorlar. Türklerin coğrafi konuma bakıldığında Çin ve İran gibi medeni kavimler var. Çinlilerin bir harf yazısı olmadığı için en yakın harf yazısı olan kavim İranlılardır. Göktürkler ile bir İran kavmi olan Soğdlar arasındaki ticari ilişkiler bunun bir göstergesi olabilir ancak yazıyı başka toplumlardan öğrenen milletlerin dilinde yazı ile ilgili bütün kavramlar ödünç alınır. Yazmak, öğrenmek, yazı gereçleri vb. gibi tüm kavramlar Türkçedir. Eğer bu yazı Soğdlulardan alınmış olsaydı yazı ile ilgili terminolojide İranlılardan

bahsederdi. İnançla ilgili olarak Göktürklerde Gök Tengri inancı hâkimdi. Yazı Soğdlulardan alınmış olsaydı mutlaka Budizm veya Manihaizm etkisi olurdu. Arami yazısında harflerin tamamı açık geçmelidir, runik yazısında ise harflerin tamamı kapalıdır. Köşeli yazıların hızla yazıldığı zaman el yazısına dönüşme ihtimali vardır ancak tersinin dünyada örneği yoktur. Arami yazısı bir el yazısı, Runik yazı ise bir köşeli yazıdır. Bu sebeplerden dolayı bu yazıya Türk kökenli demek biraz daha yakındır. Tamamen Soğd kökenli demek ne kadar doğru ise tamamen Türk kökenli demek de o kadar doğrudur (User, 2015: 30-34).

2) Mani Yazı Sistemi: 762 yılında Böğü Kağan'ın Mani dinini kabul etmesiyle Mani alfabesi de Türklerin yaşamına girmiş oldu. Böylece Türkler VIII. ve IX. yüzyıllarda bu yazı sistemini kullanmışlardır (User, 2015: 43). Mani yazısı ile taşa kazınmış olan herhangi bir yazıt yoktur. Genellikle şiir, tövbe duası vb. gibi metinler kâğıtlara yazılmıştır (Alıntılanan: User, 2015: 41; Alıntılanan: Tezcan, 1994: 305). Bu yazı sistemi din etkisiyle gelmiş olan ilk yazı sistemidir (User: 2015; 43).

3) Soğd Yazı Sistemi: Türklerin Soğdlarla olan ilişkisi ticari sebeplerle başlamıştır. Soğd halkı, I. Göktürk Devleti içerisinde yönetimden ticarete kadar her alanda etkili olmuşlar ve bu sayede Soğd yazısı I. Göktürkler arasında yayılmıştır. I. Göktürkler döneminden (552-630) kalma Bugut Yazıtı'nın (581) 3 tarafının Soğdça bir tarafının da Çince olması bu yazının o dönemlerde resmî yazı olduğunu gösterebilir. Türkçenin ses yapısına uygun olmadığı için çok kısa süre kullanılmıştır. Uygur yazısının kökenleri de bu yazıdan gelir (User, 2015: 44-48).

4) Uygur Yazı Sistemi: Bu alfabe Soğd kökenli yazı sistemidir. Türkler arasında 8. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Bu yazı sisteminin kökeni yabancı olmasına rağmen Uygurların yüksek kültürlü bir toplum oluşturmaları sebebiyle bu alfabe kendi adları ile anılmışlardır (Şen, 2016: 52). Caferoğlu'nun görüşüne göre bu alfabe "*Esası belli olmayan Arami asıllı Soğd alfabesinden çıkmıştır.*" şeklindedir. 1907'de Laufer, bu alfabenin Süryani alfabesinin bir kolu olan Estrangelo yazı stilinden çıkmış olduğunu belirtmiştir. 1909'da Müller, Soğd alfabesinin işlenmiş bir şekli olarak ortaya çıkmış olduğunu belirtmiştir. Soğdiyatçı Gauthiot, Uygur ve Soğd alfabesini karşılaştırmış. Bazı farklılıklar olmasına rağmen birçok Soğd harfinin Uygur harfi ile tamamen aynı olduğunu tespit etmiştir. Soğdçanın /-l/ sesine sahip olmaması ve yabancı kelimelerde bulunan bu sesin, Soğdçada /-r/ sesini veren işaretle ifade edilmiş olmasından dolayı Türkler Soğdçada mevcut olmayan bu sesi karşılayacak bir işaret bulmuşlar. Uygurlar, Soğdların /-l/ sesine karşılık /-r/ olarak kullandıkları sese sağa tarafa dayalı bir kanca ilavesiyle halletmişlerdir. Bu alfabe Süryani alfabesinden alınmış olsaydı böyle bir şeye gerek kalmazdı (Caferoğlu, 1984: 176-177).

5) Brahmi Yazı Sistemi: Doğrudan Budizm kökenli bir yazı sistemi olup Uygurcanın yazımı için kullanılmış yazı sistemlerinden birisidir. İlk kez Sanskritçenin dinî metinleri için kullanılmış olup Türkistan coğrafyasında kullanan ilk kavim Doğu Türkistan'da yaşamış olan Hint-Avrupa kavmi olan Budist Toharlar ve İranî bir kavim olan Sakalardır. Bir hece yazısı olduğu için Türkler arasında yayılmamış ve sınırlı bir coğrafyada kullanılmıştır (Alıntılanan: Tekin, 1997: 51; Alıntılanan: Gabain, 1950: 32).

6) Tibet Yazı Sistemi: Brahmi kökenli bir yazı olup Tibetli bir bakan tarafından Brahmi yazısı örnek alınarak oluşturulmuştur. Türkler bu yazıyla Çinliler vasıtasıyla tanışmışlardır (Tekin, 1997: 62). Türkler iki aşamada Tibet kültürü ile etkileşim içinde olmuştur: VIII. yüzyılda Tibetlilerin Türkistan bölgesine gelmeleri ve 840'tan sonra Uygurların Tibet bölgesine geç etmeleri. Bu yazı sistemi de heceli dillere uygun bir yazı olduğu için Türkçeye uygun değildir.

Bu sebeple yaygınlık kazanmamıştır. Tibet yazısını Tibetli Budist rahipler ve Tibet'in yoğun baskısı altında kalmış olan Tibetleşmiş Uygurlar kullandı (User, 2015: 64-67).

7) Süryani Yazı Sistemi: Bu yazı sisteminin genişleyip yayılmasında din faktörü çok önemlidir. Süryanilerin doğu ve batı olarak ikiye ayrılması sonrasında Doğu Süryanilerini Nasturilik mezhebi adı altında toplanmışlardır. Tüccarlar tarafından ilk olarak İran'a götürülüyorlar. Abbasi döneminde ise Mısır, Irak gibi ülkelerde, bu ülkelerden de Türkistan ve Hindistan'a oradan da Çin'e kadar ilerliyor (User, 2015: 70). Türkistan coğrafyasında ilk güçlü yapılarını Merv ve Herat piskoposluklarını kurduktan sonra oluşturmuşlardır (Alıntılanan: User, 2015: 70; Alıntılanan: Ligeti, 1986: 297). Bu kadar geniş çaplı yayılmasının sebebi misyonerlerin ticaret yolları vasıtasını kullanmasıdır. Tabii bu dinin yayılması yazıyı da beraberinde getirmiştir. Türkleri etkileyen yazı ise Arami yazısından türeyen Estrangelo yazı stilidir (Tekin, 1997: 68). Özellikle Nasturilerin tıp alanında ilerlemiş olmaları vesilesiyle Türklerin arasına girmişlerdir. Türklerin tıp metinleri yazmasındaki asıl sebebin de bu olduğu düşünülebilir (Alıntılanan: User, 2015: 70; Alıntılanan: Ligeti, 1986: 297). Bu yazı ile ilgili metinler iki kısımdan oluşur:

a) Kırgızistan-Çin sınırında ve İç Moğolistan'da bulunan mezar taşları,

b) Turfan bölgesinde çıkarılmış olan kitabeler (User, 2015: 74-75).

8) İbrani Yazı Sistemi: Kafkasya coğrafyasında Göktürk Kağanlığı'nın batı kanadını oluşturan Hazar Kağanlığı'dır. Hazarlar, Kafkas coğrafyasının önemli bir ticaret yolu olan Kürk Yolunun kontrolünü elinde bulunduruyorlardı (Kafesoğlu, 1988: 157-158). Hazar Devleti Bizans'ın egemenliği altında olmamak için Hristiyanlığı; Arap egemenliği altında olmamak için de Müslümanlığı kabul etmemişler. Bundan dolayı Hazarların Karay mezhebine girdiği söylenmektedir. Bu yazı sistemi de din etkisiyle Türkler arasında kullanılmış olan bir yazı sistemidir. İbrani yazı sistemini kullananlar Karayim Türkleridir. Litvanya ve Polonya'da yaşayan Karayimler dinî eserlerini İbrani yazısı ile yazmışlardır. Günümüzde de Karaylar dinî metinleri için İbrani yazısını kullanıyorlar. Din dışı metinlerinde Kiril ve Latin yazısı kullanılıyor (User, 2015: 77-80).

9) Grek Yazı Sistemi: Bu yazı sistemi Fenike yazısından türemiş olan Sami kökenli bir yazı sistemidir. Günümüzde kullanımı devam eden Kiril ve Latin alfabesinin kökeni de Grek yazı sisteminden türemiştir. Yani Avrupa coğrafyasının tamamı ve Türkistan coğrafyasının bir bölümünde yayılmıştır (User, 2015: 88). Yayılmasındaki en önemli sebep ise din, ticaret ve savaşlardır. Türklerle olan bağlantısını üç ana başlık altında değerlendirebiliriz:

a) Türkçe kelimelerin yazıldığı ilk yazı sistemidir. Eski Yunan (Doğu ve Roma) kaynaklarında Türkçe kelimeler geçmektedir⁴ (User, 2015: 82).

b) Bulgarlardan kalmış olan Hun Devleti zamanındaki boyların tarihinden kalan yazıtlar ve Tuna Bulgarlarından kalmış olan malzemeler (Tuna Bulgar Yazıtları ve Nogy-Szent Miklos Hazinesi) Grek yazı sistemi ile Türkçe kelimelerden oluşmaktadır (Tekin, 1997: 107).

⁴ (Çuvaş Trk.) M.S. II. yüzyıl "yayık" ~ "dayıks/dayih" şeklindedir. Yani Türkçedeki anlamı Ural Nehri'dir. (Çuvaş Trk.) M.S. VI. yüzyıl "yoğ" ~ "dohia/dogia" şeklindedir. Yani Türkçedeki anlamı cenaze törenidir.

c) Yunaca bilmeyen Ortodoks olan Karamanlılar XIX. yüzyıla kadar Grek yazısını dinî metinlerde kullanmışlardır. Daha sonra bu yazının diğer alanlarda da çeşitlendiği görülür.⁵ Kullandıkları kelimeler Türkçedir ama Grek yazısıyla yazmışlardır (User, 2015: 83-87).

10) Ermeni Yazı Sistemi: Armen, bir bölge ismi olup sadece bu bölgede yaşayan birden fazla farklı toplulukların oluşturmuş olduğu coğrafyadır. Yani herhangi bir etnik referans yoktur, bölgenin ismine bir referans vardır. Çünkü burası Anadolu, Mezopotamya, İran ve Avrasya arasındaki bir geçiş bölgesidir. Bu bölgeye yerleşenler kendi arasında kaynaşmışlardır. Bu kaynaşma sonucunda Hint-Avrupa kökenli bir dil konuşmaya başlamışlardır. Daha sonra dil ve kimlik yayılma gösterdi. Bu dili konuşan insanların Hristiyanlığı kabul etmesi ve Gregoryan kilisesinin kurulmasıyla modern anlamda Ermeni kimliği ortaya çıkmış oldu. Bu kilise kurulmadan önce Ermeniler, Bizans ile İran arasında bölünmüş bir şekilde yaşıyorlardı. İran bölgesinde yaşayanlar Pers İmparatorluğu'nun; Bizans bölgesinde yaşayanlar ise Bizans İmparatorluğu'nun etkisi altındaydılar. Gregoryan kilisesinin kurulmasıyla Ermeniler tek çatı altında toplanmışlar. Böylece farklı etnik kökenden gelen insanlar önce bir dil etrafında, daha sonra ise bir mezhep etrafında toplanarak milleti oluşturmuşlardır. Yeni bir dilin oluşturulması ile yeni bir alfabe de ihtiyaç duyulmuştur. Ermeni yazı sistemini icat eden bir piskopostur (Peler, 2015: 257-258).

Ermeni alfabesi, Grek alfabesi kökenlidir; ancak Pehlevi alfabesinden de birçok harf alınmıştır. Bu iki alfabe karıştırılarak Ermeni yazı sistemi oluşturulmuştur. Piskopos Meşrob'un V. yüzyılda oluşturmuş olduğu Ermeni alfabesini (Faulmann, 2018: 93) Türk toplulukları arasında kullanıldığı konusunu iki başlık altında değerlendirebiliriz (Tekin, 1997: 111-112):

a) Ukrayna ve Polonya Ermenilerinin bırakmış olduğu eserler olup bunların büyük çoğunluğu dinî eserlerdir. Dinî eserlerin yanında hukuk, doğa, evlenme, veraset, tarih ve vakayinameler vb. kaynaklar da vardır.

b) Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin bıraktığı Ermeni harfli Türkçe eserler. (Bunlar beş gruba ayrılır: 1- Aşug denilen metinler. 2- Çeviri eserler. 3- Mezar taşları. 4- Dergi ve gazeteler. 5- Yazılı edebî eserler.)

Aralarındaki en büyük fark Kamonets-Podolsk Ermenilerinin (Ukrayna-Polonya) dili Kıpçakça iken; Osmanlı sahasındaki Ermenilerin dili Oğuzcadır.

11) Arap Yazı Sistemi: Kökeni konusunda farklı görüşler mevcut olmakla en kuvvetli görüş Arabistan ve Ürdün'de yaşayan Nebatilerin yazısından II. ve IV. yüzyıllar arasında türediği düşünülen görüştür. Sina Dağı'nda Nebati yazısından Arap yazısına geçişi temsil eden grafitiler bu görüşü destekler niteliktedir (Tekin, 1997: 72). İlk dönemlerde Arap yazı sisteminin kûfi ve nesih olmak üzere iki çeşidi vardı. Kûfi yazı İslamiyet'in ilk yıllarında Kur'an-ı Kerim'in çoğaltılması için Basra ve Kufe'de ortaya çıkmıştır. İslamiyetin yayıldığı yerlerde ise daha çok resmî işlerde kullanılmıştır. Bu yazı türünden daha sonra Mağribî yazısı türemiştir. Nesih yazı ise daha çok kâğıt üzerine yazmalarda kullanılır. Mekke ve Medine'de ortaya çıkmıştır. Bu yazıdan İran'da talik yazısını, Osmanlı hattatları rika ve divan yazısını türetmişlerdir. Modern Arap yazı sistemi de bu yazı türünden meydana gelmiştir (User, 2015: 92-93).

Türkler ile Arap Yazısı Arasındaki İlişki

⁵ Gazete, dergi, sözlük ve gramer kitapları yanında Grekçe yayımlanmış olan Halk Edebiyatı ürünleri de vardır (Koroğlu, Şah İsmail vb. gibi).

Türklerin Arap yazısı ile tanışması tamamen medeniyetle ilgilidir. Orta Doğu medeniyeti İslam dini üzerine kurulu bir medeniyettir. Türkler ilk dönemlerde Uzak Doğu medeniyeti içerisindeydi. Daha sonra Orta Doğu medeniyetinin Türklerin olduğu yere dayanmasıyla Türkler, İslamiyet'i kabul ederek Orta Doğu medeniyetine girdi. Araplar ile Çinliler arasında 751 yılında yapılan Talas Savaşı bir kırılma noktası olarak görülebilir. Türklerin Arap yazısı ile ilgili olan ilişkileri her zaman ilklerle olmuştur. İlk siyasetname Kutadgu Bilig, ilk sözlük Divânü Lugâti't-Türk vb. gibi eserler hep Arap yazısıyla yazılmıştır (Tekin, 1997: 75). Türk kültür mirasımızın ezici bir çoğunluğu Türklerin yaşadığı (Sibiry coğrafyası hariç) tüm coğrafyada Arap yazısıyladır (User, 2015: 92). Ayrıca birkaç asır boyunca devam edegelmiş olan Arap yazı sistemi ile yazı yazma geleneği eski Türk edebî yazı dillerinin gelişmesine katkı sağladığı gibi bu kaynaktan beslenen Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur, Karakalpak vb. gibi Türk kavimlerinin de edebî yazı dillerinin gelişmesine katkı sağlamıştır (Amanjolov, 2006: 14). Türkler Arap yazısıyla üç ayrı kanal üzerinden tanışmıştır:

- a- Tataristan coğrafyası: Bu coğrafyada İdil Bulgarları vesilesiyle Müslümanlığı kabul etmişler. Bu sayede Arap yazı sistemini kullanmışlardır. İdil Bulgarları tamamen Arap geleneğine bağlı olmuşlardır. Bulgar Kufisi denilen özel yazı stilleri var ve imlada da Arap imlası etkilidir çünkü Müslümanlığı doğrudan Araplardan öğreniyorlar.
- b- Türkistan coğrafyası: Bu coğrafyada Karahanlılar vesilesiyle Müslümanlığı kabul etmişler. Bu sayede Arap yazı sistemini kullanmışlardır. Karahanlılarda Arap yazısına geçiş süreci zamanla olmuştur. İslam dininin yayılmasına paralel olarak Arap yazısı da yaygınlık kazanmıştır. Müslümanlığı Farslardan öğrendiği için yazıyı da Farslar aracılığıyla öğrenmişlerdir. Müslümanlar sadece Arap alfabesini kullanmamışlar, Uygur yazısının kullanımı da devam etmiştir. Örnek olarak Kutadgu Bilig'in Uygur nüshasını gösterebiliriz.
- c- Anadolu coğrafyası: Türkistan coğrafyasından Anadolu'ya göç eden Oğuzlar bu coğrafyada Arap yazısıyla eserler kaleme almışlar.

Oğuz Türklerinde Yazı Yazma Geleneği

Türk adı ile kurulan ilk Türk Devleti özelliğini taşıyan Köktürk İmparatorluğu (552-630)-(682-745) içerisinde bir boy olan Oğuzlar o zamanki adıyla On-Oklar veya onlara bağlı Türğişler ismi ile anılmıştır (Alıntılanan: Korkmaz, 2013:19; Alıntılanan: Kafesoğlu, 1993: 91-132). Oğuzların yeni bir etnik kavim olarak ortaya çıkması Batı Göktürk döneminde olduğu bilinmektedir. Oğuzlar VIII. yüzyılın ikinci yarısından (760-766) itibaren yoğun kitlelerle Sirderya bölgesine göç ettikleri biliniyor. IX ve X. yüzyıllarda Seyhun Irmağı'nın güneyi ve Aral Gölü'nün kuzeyinde kısmen yerleşik hayata geçmiş, kısmen de göçebe hayat sürmüşlerdir. Oğuzların bu bölgede şehirler kurdukları ve Yeni-Kent merkezli bir Yabgu Devleti kurdukları da bilinmektedir (Alıntılanan: Korkmaz, 2013: 26; Alıntılanan: Kafesoğlu, 1999: 144; Sümer, 1993: 31, Salman, 1998: 86). Burada yaşayan Oğuzların yazı yazmayı bilip bilmediği önemli tartışmalardan birisidir. Yoğun Kıpçak baskıları sonucu Yabgu Devleti dağılma sürecine girmiştir (Korkmaz, 2013: 26-29). Anadolu'ya göç eden Oğuz topluluklarının Anadolu'da yazı yazmayı öğrendiği öne sürülmektedir. Hatta Türkoloji camiasında "Karışık Dilli Eserler" olarak bilinen dönemin Oğuzlar sayesinde olduğu da bir görüş olarak belirtilmektedir. Ancak Anadolu sahasında karışık dilli eserlerden önce de karışık dilli olmayan eserler vardır. Yani bir geçiş döneminden bahsedemeyiz. Bu durum yazan şahıslarla ilgilidir. Bu dönemde göç devam ediyor, yazmayı Doğu'da öğrenmiş olup Anadolu coğrafyasına gelen yazarların veya şairlerin Oğuzca yazmaya çalıştığı ancak ana dilinin etkisinde kalmış olabildikleri tahmin ediliyor. Bu durum göç

eden şahıslarla ilgilidir. Doğu Türkçesi içinde Uygur imla geleneğinde yazıyorlardı. Anadolu'daki imla geleneği ise tamamen Arap imla geleneğindedir. (Ünlü sesler yazılmıyor, hareketler uzun ünlü olduğunu gösteriyor. Sadece ekler kelimeye bitişik yazılıyor.) Türk dillerinin oluşumuna genel olarak bakıldığı zaman mutlaka bir siyasi birliklerin sonucu meydana geldiği söylenebilir. Siyasi birliklerin medeniyet komşuları vesilesiyle kendi yazıları oluşturabiliyorlardı (Tekin, 1974: 66).

Anadolu sahasına bir devlet olarak giren ilk kez Selçuklu Devleti olmuştur. Selçuklu Devleti'nde yazılmış olan Arapça ve Farsça eserler vardır. Selçuklu Devleti'nin parçalanmasıyla esas Türkçeyi geliştiren beyliklerdir. Çünkü eğitim seviyesi düşük olan yarı göçebe yarı yerleşik olan beylikler Türkçeden başka bir dil bilmiyor (Akar, 2018: 47). Bu sebeple Türk yazı dili geleneğinin Anadolu'da oluştuğunu söyleyebiliriz. Tabii bu yazı çok geç dönemlerde oluşmuştur çünkü XI. yüzyılda Ön Asya'daki dönemin savaşları ve haçlı seferleri Oğuz Türklerinin kendi yazı dillerini oluşturmakta gecikmeye sebep olmuştur (Tekin, 1974: 66-67). Bu yazıyı oluştururken ise önlerindeki örnek Arapça imla geleneği olmuştur. Bu durum da Arap imla geleneği oluşuyor. Yani XIII. yüzyılda ortalama bir Oğuz Türkü yazı yazmayı tamamen Anadolu'da öğreniyor. XIII. yüzyıl sonrası dönemde Oğuz yazı geleneği Doğu yazı geleneğine yakınlaşıyor. Bu yaklaşım tamamen doğal bir gelişim sürecidir.

12-) Kiril Yazı Sistemi: En eski Slav kitaplarının yazıldığı iki alfabeden birisi olan Kiril yazısı, Aziz Cyrill ve kardeşi Methodius tarafından IX. yüzyılın ilk çeyreğinde eski kilise Slavcasını kaydetmek üzere Grek yazısından geliştirmiş oldukları bir yazı sistemidir. Bu alfabe Türkler arasında zorla kullandırılmış olan bir yazı sistemidir. Bizans aracılığıyla Hristiyanlaşan Slav halklarının millî yazısı hâline gelmiştir. Kiril yazısının Rusya'daki reformu Büyük Petro devrine rastlamaktadır. 1708-1710 yıllarında kilise dışı kitaplarda kullanılmak üzere "sivil yazı"yı düzenlemiştir. Aziz Konstantin'in (Aziz Cyrill) ve Methodius'un öğrencileri Ortodoksluğun yayılması için çalışmalarını sürdürür. Bu çalışmalar sonucunda X. yüzyılda bu misyonerler kanalıyla Ruslar Hristiyanlığı kabul etmiştir. Bu kabul Türk kavimleri için bir dönüm noktası olmuştur. Ruslar XVI. yüzyıl ile XIX. yüzyıllar arasında Türk topluluklarının topraklarını işgal etmeye başlamışlar ve bu topluları zorla Hristiyanlaştırarak hızla eritme ve Ruslaştırma siyasetine girişmişlerdir. Sovyetlerin kültür politikası Bolşevik Devrimi'ne kadar Ortodoks Kilisesinin desteğini alarak yürütüldüğü için din adamlarına yüklenen akademik unvanlar yoluyla üst kimlikleri Türk olan topluluklarının parçalanmasına yol açmıştır. Bu din adamları Türk topluluklarının üzerinde çok etkiliydiler. Türkistan'ın ortak yazı dili olan Çağatayca yerine Türk toplulukların konuşma dillerini yazı dili hâline getirmeye çalışmışlardır. Sonuçta başarılı bir şekilde Türk toplulukların üst kimliklerini ortadan kaldırıp alt kimliklerini ön plana çıkarmışlardır. Osmanlı ile arasında bir bağ olmamak için de bu yazı Kiril yazısı ile oluşmuştur (User, 2015: 141-152).

13-) Latin Yazısı Sistemi: Türkleri Harf Devrimi'ne (Latin alfabesine) götüren süreç çok uzun bir süreçtir. İlk olarak matbaanın 1730 yılında ülkeye getirilmesi ile beraber İbrahim Müteferrika'nın yabancılara Türkçe öğretmek amacıyla hazırlamış olduğu gramer kitabının sonunda Latin harfleri ile yazılmış olan metinlerin yer alması Türklerin bu alfabe ile tanışmalarına vesile olmuştur (Alıntılaman, Kara; 2014: 20; Alıntılaman, Baltaoğlu; 2001: 266). Daha sonraki süreçlerde ise özellikle Osmanlı Devleti'nin giderek güç kaybetmesinden sonra yapılan bazı ıslah çalışmaları olmuştur. Bu ıslah çalışmaları iletişim, eğitim, bürokrasi vb. gibi alanlarda etkisini göstermiş ve Latin alfabesi ile olan etkileşimi hızlandırmıştır (Kara, 2014: 20). Türklerin

kullanmış olduğu yazı sistemleri arasında dinî inanç ve zorla kabul ettirilmemiş olan bir yazı sistemidir. Türkler tarafından ilk kullanımı 1920'lerden önce Azerbaycan ve Yakut Türkleri tarafından kullanılmaya başlamıştır. Azerbaycan'da düzenlenen 1926 Bakü Türkoloji Kongresi'nden sonra Sovyet coğrafyasında yaşayan tüm Türkler Latin alfabesine geçme kararı alır. Türkiye'de 1928 yılında Gazi Mustafa Kemal Atatürk öncülüğünde diğer Türk cumhuriyetlerinden bağımsız olarak Türkçe ses özelliklerine uygun olarak Harf Devrimi'ni gerçekleştirir (User, 2015; 365-368).

SONUÇ

Türkler, tarihleri boyunca en fazla din değiştiren topluluk olarak anılmışlardır. Türklerin din değiştirmeleri yeni bir medeniyet ve yeni bir yaşam tarzını da beraberinde getirmiştir. Türklerin din değiştirmeden çok yeni bir medeniyet ortamına geçişinde de alfabe değişikliklerin bir sebep olduğu görülebilir. Medeniyet kavramının hayatın her anında kendisini gösteren bir ifadedir. Bu yeni hayat tarzından elbette alfabe de nasibini almıştır. Türkler girmiş oldukları medeniyetlerin etkisiyle o medeniyete mensup olanların yazısını da kabul etmiş oluyordular. Böylece ne zaman farklı bir medeniyete dahil olursa, alfabe değişikliğini de beraberinde getirmiştir. Bu sebeple Türklerin kendine has bir yazı sisteminin olmayışı gayet normal bir durumdur. Ayrıca dönemin önemli ticaret yollarının yazıyı kervanlar aracılığıyla taşımış olması da yazının coğrafi olarak yayılmasını kolaylaştıran bir etken olmuştur. Türklerin Türkistan coğrafyasında kullandıkları yazı sistemleri genel olarak medeniyet çevresinde gelişmiştir. Türkler bu coğrafyada 13 farklı yazı sistemi kullanmışlardır. Türklerin okuryazar bir toplum olmadığını söyleyen bazı bilim adamlarının burada büyük bir çelişkiye düştüğü görülmektedir. Çünkü Türkler gittikleri her coğrafyada yazı yazmışlardır ve kendilerine ait bir edebiyat yaratmayı başarmışlardır. Türklerin bu uzun süreli yazı macerasında en önemli yazı bize göre Arap yazısı olmuştur çünkü binlerce yıl hemen hemen her coğrafyada (Sibirya coğrafyası hariç) bu yazı sistemi kullanılmış ve Türkler önemli eserlerini bu yazı sistemi ile yazmışlardır. Anadolu'ya göç eden Türkler bu coğrafyada da imla geleneğinde birtakım farklılıklar olsa da Arap yazı sistemi geleneğini devam ettirmişlerdir. 1928 yılında kabul edilen Latin Harfleri ile Türkiye'de o günden bu yana Latin yazı sistemi kullanılmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKAR, Ali (2018). *Oğuzların Dili Eski Anadolu Türkçesine Giriş*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- AMANJOLOV, Altay S. (2006). *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi* (Aktaran: Kenan Koç), Ötüken Yayınları, İstanbul.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1984). *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2005). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- FAULMANN, Carl (2018). *Yazı Kitabı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- FİSCHER, Steven Roger (2013). *Dilin Tarihi*, (Çeviren: Muhtesim Güvenç) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- HARARI, Yuval Noah (2012). “Fazla Dolu Hafıza”. *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, (Çeviren: Ertuğrul Genç, 2015) Kolektif Yayınları, İstanbul.
- İLHAMİ, Ali (1927). *Türkçe Yazı ve Latin Harfleri* (Yayına hazırlayan: Funda Kara, 2014), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1988). *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- KORKMAZ, Zeynep (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- LİGETİ, Lajos (1986). *Bilinmeyen İç Asya*, (Çeviren: Sadrettin Karatay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- PELER, Gökçe Yükselen (2015). “Tarihte Türk Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları veya Gregoryen Kıpçaklar”, *Yeni Türkiye- Kafkaslar Özel Sayısı*, no. VIII, ss. 542-556.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2001). “Eski Türkler Okur Yazar Mıydı?” *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü-Sempozyum Bildirileri*, Yayına hazırlayan: Yücel Hacaloğlu, Yeni Avrasya Yayınları, Eylül 2001, Ankara, ss. 23-37.
- SÜLEYMANOV, Olcas (2016). *Tarih Öncesi Türkler*, (Çeviren: Azad Ağaoğlu) TEAS Press Yayınları, İstanbul.
- ŞEN, Serkan (2016). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- TEKİN, Şinasi (1974). “1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde ‘Olga-bolga’ Sorunu.” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 21 (1973-1974), ss. 59-157.
- TEKİN, Şinasi (2001). “Yazı Yazmak Nereden Geliyor?”, *İstikakçının Köşesi (Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler)*, Simurg Yayınları, İstanbul.
- TEKİN, Talat (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Simurg Yayınları, Ankara.
- TEZCAN, Semih (1994). “En Eski Türk Dili ve Yazını”. *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara.
- USER, Hatice Şirin (2015). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

Geliş Tarihi: 14.09.2021

Kabul Tarihi: 23.09.2021

Doi: <https://doi.org/10.52817/oguztad.989189>

MECMA'Ü'L-LETÂYİF' TEKİ TASVİRÎ FİİL YAPILARI*

Gülşah GÖDEK**

ÖZET

Mecma'ü'l-Letâyif, Eski Anadolu Türkçesi dönemine tarihlendirilen 123 varaklık bir yazma eserdir. Müellifinin adı yazma içinde kendi ağzından naklettiği üzere Sirâc bin Abdullâh'tır. 42 Kon 2829 arşiv numarası ile Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Eser, beş ana bâb üzerine düzenlenmiş olup eser boyunca dinî, tarihî, sosyal ve beşerî birbirinden farklı pek çok anlatıdan bahsedilmektedir. Çalışmada, eserde yer alan birleşik fiil yapılarından *fiil + ulaç eki + fiil* dizilimli *tasvirî fiil* yapıları, bir başka deyişle *düzenli birleşik fiiller* veya *betimlemeli fiiller* irdelenmeye çalışılmıştır. Eserde hem gündelik hayata dair latifelere yer verilmesi hem de sık sık İslam tarihi içinde yer alan anekdotlara atıfta bulunulması sebebiyle anlatımı güçlendirmek, sözü güzelleştirmek amacıyla müellifin bu yapıları kullandığı düşünülmektedir. Söz konusu kategorideki yardımcı fiillerin *yeterlik*, *tezlik*, *süreklilik*, *yaklaşma*, *uzaklaşma* gibi anlamsal misyonlar üstlenerek esas fiili tasvir ettiği bilinmektedir. Yardımcı fiil kendi anlamından uzaklaşarak ya da bir parça sıyrılarak bu işi gerçekleştirir. Çalışmaya konu edilen metinde de 36 adet tasvirî fiil tespit edilmiştir. Bunlar, anlam ve işlev bütünlüğü esasıyla irdelenmiş; *yeterlik*, *tezlik* ve *süreklilik* kategorilerinde örneklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, Letâyif, Birleşik Fiil, Tasvirî Fiil.

DESCRIPTIVE VERB STRUCTURES IN MECMA'Ü'L-LETÂYİF

ABSTRACT

Mecma'ü'l-Letâyif is a 123-leaf manuscript dated to the Old Anatolian Turkish period. The name of the author is Sirâc bin Abdullâh, as he narrated himself in the manuscript. It is preserved in Konya Regional Manuscripts Library with the archive number 42 Kon 2829. The manuscript is organized in five main chapters and throughout the work, many different religious, historical, social and human narratives are mentioned. In the study, *descriptive verb structures* with *verb + gerund suffix + verb* sequence, in other words, *regular compound verbs* or *descriptive verbs* in the manuscript have been examined. It is thought that the author uses these structures in order to strengthen the narrative and beautify the word, since both anecdotes about daily life are included in the work and anecdotes in Islamic history are frequently referred to. It is known that auxiliary verbs in the aforementioned category describe the main verb by undertaking semantic missions such as *competence*, *speed*, *continuity*, *approaching*, *distancing*. The auxiliary verb does this by moving away fully or partly from its original meaning. In the text that is the subject of the study, 36 descriptive verbs have been identified. These have been examined on the basis of integrity of meaning and function; exemplified in the categories of *competence*, *speed* and *continuity*.

Keywords: Old Anatolian Turkish, Letâyif, Compound Verb, Descriptive Verb.

* Bu çalışmaya konu olan eser; Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Bilim Dalı'nda *Mecma'ü'l-Letâyif (Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Dizin)* başlığıyla yüksek lisans tezi olarak çalışılmış ve 08.06.2018 tarihinde savunulmuştur.

** Araştırma Görevlisi; Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, gulsah.godek@bozok.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2614-411X>.

GİRİŞ

Birleşik fiiller, gramer kategorileri içinde en çok tartışılan, araştırmacılarca da farklı metotlarla sınıflandırmaya tabi tutulan sözcük türlerinden biridir. Bu yapılar, en genel bakış açısıyla dilde birer sözcük grubu/öbeği biçiminde görev üstlendikleri için tek bir kılışı, oluşu, işi karşılayabilme özelliğine sahiptir. Eski Türkçe döneminden bu yana da anlatımı zenginleştiren, ifadeyi güçlendiren sözcük türleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Genel itibarıyla 3 ana kategoride incelenen birleşik fiiller *isim + fiil biçiminde kurulan birleşik fiiller*, *fiil + fiil biçiminde kurulan birleşik fiiller* ve *anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik fiiller* olarak incelenmektedir. Bunlar, kendilerini meydana getiren unsurların niteliği, birbirlerine bağlanma biçimleri, aralarındaki anlamsal ilişki boyutları vb. hususlarla farklı sınıflandırmaların ve tartışmaların ilgi odağında kalmaya devam etmektedir. Bu çalışmada da Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait birleşik fiil yapılarından *fiil + ulaç eki + fiil* dizimli tasvirî fiil grupları, bir başka deyişle *düzenli birleşik fiiller* veya *betimlemeli fiiller* irdelenmeye çalışılmıştır. Söz konusu kategorideki yardımcı fiillerin *yeterlik*, *tezlik*, *süreklilik*, *yaklaşma*, *uzaklaşma* gibi anlamsal misyonlar üstlenerek esas fiili tasvir ettiği bilinmektedir. Yardımcı fiil kendi anlamından uzaklaşarak ya da bir parça sıyrılarak bu işi gerçekleştirir. Çalışmaya konu edilen metinde de 36 adet tasvirî fiil tespit edilmiştir. Bunlar, anlam ve işlev bütünlüğü esasıyla irdelenmiş; *yeterlik*, *tezlik* ve *süreklilik* kategorilerinde örneklenmiştir. Yardımcı fiile *-Ip* ulaç ekiyle bağlanıp tasvir etme işlevini üstlenen *koyup git-*, *susup kal-* vb. fiil yapıları, sergiledikleri tasvir çeşitliliği bakımından esas tasvirî fiillerden daha dar kapsamlıdır. Üstelik bu oluşumdaki yardımcı fiil kendi anlamını korumaya devam eder, gerçek anlamından uzaklaşmaz. Bu sebeple bu gibi örneklerin varlığı tespit edilse de çalışmaya dahil edilmemiştir. Konuyla ilgili literatüre bakıldığında birbiriyle benzeşen ve ayrışan hususların var olduğu açıkça görülecektir.

Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* adlı çalışmasının *Birleşik Fiil Tabanları* üst başlığında birleşik fiilleri 3 alt başlıkla bölümler:

1. Zarf Öbeği (ileri sür-, geri kal-, hoş gör-, geç kal- vb.),
2. Çekim Öbeği (kar yağ-, baş kaldır-, dile düş- vb.),
3. Bağlam Öbeği (sayıp dök-, yazıp çiz- vb.) (2000: 310-318).

Banguoğlu, tasvirî fiillere ise bu başlık altında değil, *Kelime Çekimi* çatısı altında *Fiil* bahsinin 8. maddesinde değinir. Bu grubu kendi içinde *yeterlik fiilleri*, *ivedilik fiilleri*, *sürek fiilleri*, *yaklaşık fiiller* ve *yarı tasvir fiiller* olarak bölümlendirmiştir. Tasvir fiillerinin oluşumunda -e ve -i gerundium ekleriyle onları oluş ve kılış yönünden tasvir eden *yarı yardımcı fiillerin* görev aldığını belirtir (2000: 488).

Türk Dil Bilgisi adlı çalışmasında Ergin, birleşik fiil yapılarını *kelime grupları ve cümleler* bahsinde ele alır. Böylece aslında bu yapılara söz yapımında bir müstakillik tanıdığı da söylenebilir. *Bir yardımcı fiille bir ismin veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime grubu* olarak tanımlar. Yardımcı fiiller içinden isimle veya bir isim-fiille (partisip) birleşen yapılarda asıl görevi ismin üstlendiğini, yardımcı fiilin bir *fiilleştirme* ve *çekim unsuru* olarak görev aldığını vurgular. Fiil + fiil birleşimlerinde ise asıl görevi zarf-fiil (gerundium) eki almış fiil üstlenir ve yardımcı fiil olan *bil-*, *gör-*, *kal-*, *ver-* vb. fiiller bu esas fiile *yeterlik*, *tezlik*, *devamlılık* ve *yaklaşma* gibi anlamlar yükler (2009: 387).

Gencan, *Dilbilgisi* adlı çalışmasında birleşik fiiller kategorisini 4 ana grupta ele almıştır:

1. *Kurallı bileşik eylemler*: Bu gruba tasvirî fiilleri dâhil etmiştir. Ancak yalnızca zarf-fiille oluşturulmuş yapıları değil isim-fiil ve sıfat-fiilli yapıları da dâhil ettiği fark edilmiştir. Gencan, tasvirî fiilleri *yeterlik, tezlik, sürerlik, isteklenme, yaklaşma, olup bitme, -meye görsün* ve *beklenmezlik eylemleri* olarak alt başlıklarla bölümlendirmiştir
2. *Deyim biçiminde öbekleşmiş eylemler (eylem öbekleri)*: Pek çok özelliği bakımından aslında birleşik fiil grubuna alınmadığını belirttiği deyimleşmiş öbekleri ayrı bir yerde tutmuştur. Birden fazla sözcüğün öbekleşerek oluşturduğu bu yapıların kimi zaman ad, kimi zaman sıfat, kimi zaman eylem ve kimi zaman da belirteç göreviyle dilde kullanıma çıktığını ifade eder
3. *Anlamca kaynaşmış bileşik eylemler*: Kimi zaman sözcüklerden birinin kimi zaman ise her ikisinin anlamca kaynaşıp değişime uğradığı birleşik yapılarıdır: Alıkoymak, öngörmek, varsaymak, vazgeçmek vb.
4. *Yardımcı eylemlerle yapılan bileşik eylemler*: Et-, eyle-, ol- ve kıl- fiilleriyle kurulan birleşik fiil yapılarında iş, oluş, kılış, yargı vb. anlamların taşındığını ifade etmiştir (2001: 349-352).

Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde *birleşik fiilin* tanımını yaparken şu izahlarda bulunur:

“Ad soylu bir kelimeyle *etmek, eylemek, olmak* yardımcı fiillerinin birleşmesinden veya birer sıfat-fiil ya da zarf-fiil ekleriyle birbirine bağlanmış iki ayrı fiil şeklinin anlamca kaynaşmasından oluşmuş fiil türü: *kabul etmek, yardım etmek, yarış etmek, hissetmek, emretmek, şükretmek; sağ olmak, yok olmak, alacak olmak, gitmiş olmak; açıvermek, tutuvermek; anlatabilmek, yapabilmek; olagelmek, süregelme; bakakalmak, şaşakalmak; bekleyipgörmek; gezedurmak, didinip durmak* vb.” Bu tanımın yanı sıra, *yerin dibine bat-, caka sat-, akıl yürüt-* vb. fiil birleşimlerini de kalıplaşmaya uğrayarak anlam değişikliği yaşayan ve deyimleşen fiil grupları olarak ele almıştır (2010: 46).

Korkmaz, yine aynı çalışmasında *tasvir fiilini* ise şöyle tanımlar:

“*Zarf-fiil biçimindeki bir esas fiille, bu esas fiildeki oluş ve kılış tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiilin özel bir anlam oluşturacak biçimde birleşip kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiil.*”

Bil-, dur-, ver-, yaz- gibi fiilleri de esas fiili tasvir edici yardımcı fiiller olarak gösterir (2010: 208-209).

Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi adlı çalışmasında da birleşik fiilleri yapı ve anlam yönünden 5 ayrı başlıkta toplamıştır:

1. **Grup**: Bir ad ya da bir sıfat ile et-, ol- yardımcı fiillerinin veya esas fiil olma işlevinin yanı sıra yardımcı fiil olarak da karşımıza çıkan *bul-, bulun-, buyur-, eyle-, kıl-, yap-* fiillerinin birleştirilmesi yoluyla kurulan birleşik fiillerdir: Hasta et-, aşı ol-, büyü yap-, namaz kıl- vb.
2. **Grup**: Korkmaz, bu gruptaki fiilleri *karmaşık fiil* olarak adlandırmıştır. Ol- yardımcı fiiliyle birleşen bir sıfat-fiil yapısı karşımıza çıkar. Bu sıfat-fiillerin ifade ettiği zamana ve üstlendikleri işlevlere göre anlamsal fonksiyonlar yükler: *Öncelik fiilleri (-miş ol-), Alışkanlık fiilleri (-Ir ol-, mAz ol-) ve Niyet fiilleri (-AcAk ol-, -IcI ol-, -AsI ol-, -(I)msAr ol-)*
3. **Grup**: Bu gruptaki birleşik fiiller iki ayrı fiilin birleşiminden meydana gelmektedir. Birinci fiil bir zarf-fiil görünümünde olup bu fiili tasvir edici yardımcı fiillerle

birleşmektedir : Bil-, ver-, dur-, gel- vb. Yüklendikleri anlamsal işlevlerle *yeterlik, tezlik, süreklilik, yaklaşma ve uzaklaşma fiilleri* olarak alt başlıklarla bölümlendirmiştir.

4. **Grup:** Bu gruptaki fiillere *ikili birleşik fiiller* adını vermiştir. Anlamca birbirine yakın ya da zıt fiillerin birleşimiyle oluşan yapıları bu gruba dahil etmiştir: *Döküp saç-, düşüp kalk-, sayıp dök-* vb.
5. **Grup:** Ad veya ad soylu bir veya birden fazla kelimenin bir esas fiille birleşmesi sonucunda oluşan yapılardır. İsim + fiil yapısındaki birleşik fiillere tek bir kavramı karşılması yönünden benzese de fiilden önceki ad ögesinin sabit kalmaması, yalın hâlde veya bir öbek hâlinde karşımıza çıkabilmesi bakımından bu gruptan ayırıştırır. Korkmaz, buradaki fiil birleşmelerini hem şekil hem de anlam kaynaşması/kalıplaşması yaşamış yeni oluşumlu fiiller olarak ifade etmiştir. Dolayısıyla bu gruba *anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiiller* adını vermiştir (2009: 150-153).

Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil* adlı çalışmasında birleşik fiillerin birer sözcük grubu olarak karşımıza çıktığını ve hem anlamca hem de yapıca bütünlük/teklik teşkil ettiğini belirtir. Söz yapımında görev olarak türetme ve birleştirme yöntemlerinin anlamı değiştirme, genişletme veya zenginleştirme amacıyla Türkçede en sık başvurulan yollardan biri olduğunu vurgulamıştır. Birleşik fiilleri,

1. Bir tarafı isim bir tarafı fiil olan birleşik fiiller (isim + fiil)
2. İki tarafı fiil olan birleşik fiiller (fiil + fiil)

biçiminde sınıflandıran Ercilasun, *isim + fiil* birleşmeleri için *bol-, tut-, kul-, ur-* gibi yardımcı fiilleri birinci sırada; *teg-, tegür-, bul-, kel-, kör-* vb. yardımcı fiilleri de ikinci sırada önceleyerek Kutadgu Bilig'deki kullanımlarını bir dizi örnekle tanırlar. İki tarafı fiil olan birleşik fiiller bahsinde ise o dönemde yani Karahanlı Türkçesi döneminde bu fiillerin oluşumunda görev alan gerundium eklerinin ve yardımcı fiillerin hâlen müstakil hüviyetlerini muhafaza ettiklerine dikkati çekerek sebebiyle sayıca az olduklarına değinmiştir (2014: 78-113). Karahanlı Türkçesi döneminin en önemli dil yadigârlarından olan Kutadgu Bilig'deki tasvirî fiil yapılarını irdeleyen bir başka araştırmacı Şahin de Türk dilinde genel olarak sözcüklerin *isim* ve *fiillerden* müteşekkil olduğunu fakat fiillerin dil içerisinde tek başlarına var olabilmelerinin de mümkün olmadığını ifade etmiştir. Çünkü bağımlı biçimbirimler olan fiiller, ancak kişi ve zaman ekleriyle işleme girdiklerinde var olabilirler. Bu gibi ulaçlı birleşik fiillerin diğer ulaçlı birleşik fiillerden ayrılan en önemli niteliğinin de yardımcı fiilin kendi anlam sınırlarının dışında birtakım anlamlar yüklenerek esas fiili tasvir etme işini üstlenmesidir. Hatta zaman zaman bu durumun anlam aşınmasını da getirebileceği ve böylelikle yardımcı fiilin tasvir görevini terk edebileceğini; akabinde de esas fiile pekiştirme işlevi yüklenebileceğini ifade eder (2021: 4).

Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi* adlı çalışmasında yapıları bakımından fiilleri mercek altına aldığı bölümde *Bileşik Fiiller* başlığı altında 3 ayrı fiil birleşmesinden bahsetmiştir:

1. Yardımcı fiiller ve onlarla teşkil olunan bileşik fiiller: *et-, eyle-, kal-, buyur-, ol-* fiilleriyle birleşen isim soylu sözcükler bu gruba dahil edilmiştir.
2. İki fiilin birleşmesiyle teşkil olunan bileşik fiiller: Bu gruptaki fiillerden ikincisini birincisinin anlamını değiştiren fiiller olarak nitelemiştir. *Yazabil-, bakıver-, düşeyaz- ve bakakal-* örneklerini verir.
3. Kaynatma yoluyla teşkil edilen bileşik fiiller: Kimi zaman fiil kimi zaman ise isim soylu bir kelime ile bir fiilin kendi anlamları dışında kullanılmalarıyla oluşan deyim olarak da

kullanılan birleşik yapılar olarak ifade etmiştir: *Hasta düş-, eziyet çek-, yüz sür-* vb. (2009: 268-270).

Bozkurt, *Türkiye Türkçesi-Türkçe Öğretiminde Yeni Bir Yöntem* başlıklı çalışmasında *Devinimi Betimleme* bölümünde bir fiilin aldığı farklı biçimler üzerinde durur ve bunu bir devinim olarak nitelendirir (2004: 329). *Betimlemeli eylem* veya *bileşik eylem* olarak bahsettiği birleşik fiillerin devinim hâlinde olmasının yanı sıra betimleyici bir rol üstlendiğini de ifade etmiştir. İki ayrı fiilin zarf-fiil ekleri vasıtasıyla birleştiğini ve çoğunlukla yüklem görevi gördüğünü belirtir. Yardımcı fiillerle oluşturulan diğer birleşik fiil gruplarına değinmeden doğrudan tasvirî grupları (yeterlik, tezlik, sürerlik, yakınlık) ele almış ve örneklendirmiştir (2004: 330).

Türkçede Söz Dizimi adlı çalışmasında Karahan, birleşik fiilleri bir hareketi karşılamak ve tasvir etmek üzere yan yana gelmiş sözcük grupları olarak nitelemiştir. Asıl unsuru isim olan ve *et-, ol, yap-, kıl-, bulun-, eyle-* gibi ana yardımcı fiillerle kurulan yapılarla *yol al-, boş ver-, şehit düş-, türkü tuttur-* örneklerindeki gibi diğer yardımcı fiillerle kurulan biri veya tamamı esas anlamını yitirmiş yapıları *bir hareketi karşılayan birleşik fiiller* olarak görür. Asıl fiile bir zarf-fiil ekiyle bağlanan ve o fiili *yeterlik, ihtimal, tezlik, yaklaşma* gibi anlamlarla tasvir eden fiil birleşmelerini de *bir hareketi tasvir eden birleşik fiiller* olarak ele almıştır (2014: 77). Bu kategoride bizce dikkati çeken husus ise kip eki almış esas fiilli birleşiklerin de – *dolandı durdu, bağlandım kaldım vb.* - hareketi tasvir etme misyonunu sürdürdüğü ölçüde tasvirî fiil olarak kabul edilmesidir.

Türkçenin Dil Bilgisi adlı çalışmasında Karaağaç, birleşik fiil yapılarını *Söz Dizimi* ana çatısı altında *Varlığın Nitelediği Yapılar-Söz Öbekleri* alt başlığında *yapımlık söz öbekleri* bahsinde *adla yapılan birleşik eylemler* ve *eylemle yapılan birleşik eylemler* biçiminde tasnif etmiştir. Karaağaç, söz dizimine hizmet eden yapıların hiçbirinin tesadüfen yan yana gelemeyeceği savından yola çıkarak *bilerek, belli bir amaçla yan yana gelmiş iki veya daha çok sözcüğün dildeki nedenli kullanımlarını zamanla yitirebileceğini, bunların bir bütün olarak algılanmaya başlayıp dil dizgesindeki kullanımının da bu bütüncül hâliyle devamlılığını sağladığını* ifade etmiştir. Birleşik fiilleri de dahil ettiği yapımlık öbekler kategorisinin yerinin *özel olan dil kullanımı ile genel olan sözlükler arasında bir yerlerde olduğunu* ve yardımcı öğelerle kurulan yapımlık öbeklerin sistem içerisindeki diğer dil birimleriyle *ileriye yönelik bir ilişki kurmadığını* belirtir. Böylelikle yardımcı ögenin esas işlevi, arkasına geldiği esas dil birimini vurgulamak, tasvir etmek, ifadesini güçlendirmek olmuştur. Bu hâliyle kalıplaşan, genelgeçer biçime bürünen dil birimi sözlükselleşme imkânı bulur. *Adlarla yapılan birleşik eylemlerle eylemlerle yapılan birleşik eylemlerin farkını* da yardımcı fiilin işlevinin belirginliği noktasında arar. Fiil + fiil kurulumundaki birleşik fiillerde yardımcı fiilin esas fiile kattığı *iktidar, yeterlik, kolaylık, devamlılık, beklenmezlik, yaklaşma* anlamlarıyla betimleme işlevi öne çıkarılır (2012: 445-474).

Demirci, *Eski Türkçede Fiiller* adlı çalışmasında birleşik fiilleri, bir varlığı, bir kavramı, bir durumu vs. nitelemek için tek başına kullanılabilen sözcük grupları olarak görür. Dilde yeni kavramlara karşılıklar getirebilmenin bir yolu olarak birleşmelerin de yer aldığını ifade eder. Onun birleşik fiil sınıflandırması da

1. İsim + yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller,
2. Fiil + fiil kuruluşunda olan birleşik fiiller, biçimindedir.

Eski Türkçedeki fiil birleşmelerini tanımlarken isim + yardımcı fiil yapısında *bol-*, *kıl-*, *kış-* ve *tur-* yardımcı fiillerine yer vermiştir: kergek *bol-*, yağı *bol-*, baz *kıl-*, bay *kıl-*, ün *tur-* vb. İkinci kategoriye yani tasvirî fiilleri ise *fiil + -A, -I, -U vokal gerundium eklerinden biri + fiil* biçiminde ele almıştır. *Alk-*, *bar-*, *bér-*, *élt-*, *ıd-*, *kel-*, *tart-* vb. fiillerin esas fiile *sürerlilik*, *tezlik*, *yeterlik* ve *yaklaşma* anlamlarıyla katkı sağladığını belirtmiştir (2016: 509-511).

Boz, *Türkiye Türkçesi Biçimbilgisi* adlı çalışmasında *Birleşik Yapılı Eylem İşletimi* ana başlığı altında 2 alt başlık belirlemiştir. İlki, *Ad + ana yardımcı eylem (-i/ol-) yapısında olanlar* adını taşır ve *bildirme* işlevini üstlenir. İkincisi ise *Eylem + ulaç + yardımcı eylem* adını taşır ve *tarz* işlevini üstlenir. Çalışmamıza konu olan tasvirî fiil yapıları ikinci grupta yer alarak *devamlılık*, *yeterlik*, *tezlik* anlamlarıyla karşımıza çıkar (2013: 88).

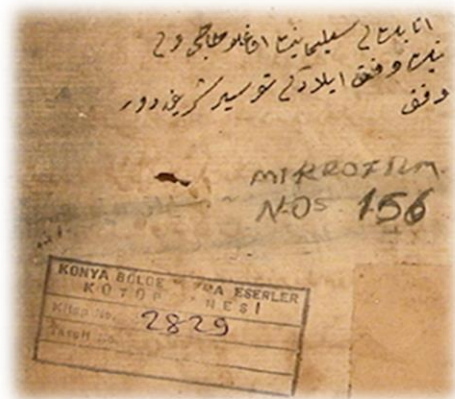
Bu çalışma, bahsi geçen tanım, sınıflandırma ve görüşlerin ışığında şekillendirilmiştir. Tarihî metin çalışmalarının bu kapsamda irdelenmeye devam edilmesinin gerekliliği dönemlerin seyri bakımından elzemdir. Bu çalışmada benimsenen metot da literatüre dair bahsi geçen tanım ve sınıflandırmalardan hareketle, tasvirî fiillerin diğer *fiil + fiil* ve *fiil + ulaç eki + fiil* oluşumlarından ayrılan yönleriyle öne çıkarılması ve tespit edilmesidir. Bunu yaparken de yardımcı fiilin esas fiili tasvir etme misyonu temel ölçüt olarak alınmış, temel anlamından ne ölçüde uzaklaştığı/sıyrıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylelikle tarihî dönem metinlerinde de bağlam merkezli veya metin çözümlemeye dayalı bir yol izlenmesinin gerekliliği görülmüştür.

1. MECMA'Ü'L-LETÂYİF

1.1. Eserin Tanıtımı

Mecma'ü'l-Letâyif, 42 Kon 2829 arşiv numarası ile Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde kayıtlı olup kapağı siyah bezden, şirazeli bir cilt içinde muhafaza edilmektedir. Eserin müellifinin yine eser içerisinde birinci ağızdan naklettiği üzere Sirâc bin Abdullâh olduğu bilinmektedir. Hayatı hakkında ise ne yazık ki detaylı bir bilgiye ulaşılamamıştır.

ML'nin bilinen 9 nüshası vardır. Bunlar; *Amasya Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi*, *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi*, *Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi*, *Vatikan Kütüphanesi*, *Avusturya Ulusal Kütüphanesi*, *Konya Mevlana Müzesi*, *Ayasofya Müzesi* ve *Millî*

Şekil 1: ML'nin Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesindeki nüshasının katalog bilgisi.

Kütüphane nüshalarıdır. Nüshalarla ilgili dil bilgisi çalışmaları muhtelif araştırmacılarca yapılmıştır (Çiçekler, 2017; Akın, 2018; Gödek, 2018; Yaşar, 2019; Aktaş, 2019). Bunlar dışında 2016 yılında eserle ilgili yapılan katalog taramaları esnasında bu eserin bir nüshasının daha olabileceği bilgisine de rastlamıştık. Bu nüsha, *Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego*da yer aldığını tahmin ettiğimiz bir nüshadır. İlgili çalışmada *Türkçe Yazma Eserler* başlıklı listede 90. sırada yer alarak "*Mecma'ul-letâif ü matla'ul zerâif, Sarrâc İbn Abdullah, Nr. M. 1514, 80 vr., 21x15 cm, 13 st, Nesih.*" kaydını taşımaktadır (Yakar, 2009). Bu eserin, incelemesini yaptığımız eserle aynı olması kuvvetle muhtemeldir.

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesindeki nüsha, her bir varağı yaklaşık 15 satır olup kısmen harekeli nesih ile yazılmıştır. Eserde kimi tarihî nitelikte kimi ise günlük hayatta

karşılaşabileceğimiz beşerî nitelikteki türlü olaylar, latifeler biçiminde bir araya getirilmiştir. Eserde anlatılanlar, Kur'ân'dan ayetler ve Hz. Muhammed'den nakledilen hadisler ile evliya ve hulefâ sözleriyle desteklenmiş, dünyalık ve ahiretlik ameller helal ve haram anlayışı ekseninde anlatılmıştır. Müellif, Hz. Âdem'den başlayarak İslam dininde kutsal görevi ile kabul gören tüm peygamberlerin doğumundan ölümüne ve mucizelerine varan anlatıları Kur'ân'dan, İncil'den, Zebur'dan ve Tevrat'tan naklettiği sure ve ayetler ile desteklemiştir. Hristiyanlık ve Yahudiliğin batıl taraflarını göstererek İslamiyet'i sahih bir inanç sistemi olarak izah etmiştir.

2. MECMA 'Ü'L-LETÂYİF'TEKİ TASVİRÎ FİİLLER

2.1.Yeterlik Fiilleri

Yeterlik ifade eden birleşik fiiller, Eski Türkçe döneminden bu yana Türk lehçelerinde farklı biçimlerle karşımıza çıkmaktadır. Batı Türkçesindeki gelişimi de Eski Türkçeyle benzer ve bağlantılı biçimdedir. Şirin, *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)* adlı çalışmasında konularına göre fiilleri tasnif etmiş, *oluş fiilleri* kategorisinde *u->*: *mümkün olmak, olanaklı olmak* fiiline yer vermiştir (2016: 452). Çalışmasının son kısmında da Eski Türkçedeki birleşik fiil yapılarına değinmiş, fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller başlığında *u-* fiilinin yeterlik bildiren fiiller meydana getirdiğini ifade etmiştir (2016: 546).

Köktürkçe adlı çalışmalarında *u-* “*muktedir olmak, yapabilmek, edebilmek*” anlamlarına yer veren ve bu fiilin hem kendi başına kullanıldığını hem de yardımcı fiil olarak kullanıldığını belirten Erdem ve Demirci, Karahanlı Türkçesi döneminde *u-* fiiliyle birlikte *bil-* fiilinin de yeterliğin olumlu çekimi için karşımıza çıktığını ancak olumsuz çekimlerde *uma-* biçiminin umumiyetle devam ettiğini ifade etmişlerdir (2019: 549). Bugün yeterlik fiilinin olumlu ifadesi için kullandığımız *bil-* fiili Türk Dil Kurumuna ait *Güncel Türkçe Sözlük*'te şu şekilde tanımlanır:

1. Bir şeyi anlamış veya öğrenmiş bulunmak,
2. Bir bilim veya sanat dalında yeterli olmak,
3. Bir iş yapmaya alışmış olmak, elinden gelmek.

Görüldüğü üzere fiilin ilk 3 maddesindeki anlamı yeterliği, iktidarı ve muktedir olmayı karşılayan anlamlardır. Erol, *bil-* fiilinin anlamsal işlevinin Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren genişleyerek değiştiğini aktarır. Başlangıçta *bilmek, tanımak, idrak etmek, farkına varmak* vb. anlamları olan *bil-* fiili zamanla *öğrenmek, kabul etmek, saymak, zannetmek* vb. anlamları da bünyesine katmıştır (2014: 200). Seçkin de Eski Türkçedeki mental fiilleri incelediği çalışmasında *bil-* fiilinin *öğrenmek, bilgiye sahip olmak; kavramak, fark etmek* anlamlarını *idrak fiilleri* kategorisinde ele almıştır (2020: 157). Böylelikle görülmektedir ki fiilin anlam yelpazesi çeşitli olmakla birlikte zaman zaman birbirine yaklaşan ve zaman zaman da birbirinden uzaklaşan bir görünüme sahiptir. ML'deki kullanımı da bu ön bilgilerden hareketle *bilgiye sahip olma, yetkinlik ve muktedir olma* çerçevesinde örneklenmiştir.

ML'de Yeterliğin Olumlu Biçimi

“...bunu işidicek üçüncü kez viribidiler ve eyitdiler ki varuñ muğammede eyidüñ ki senüñ tañruñ birimiş şimdiki hâlde bizüm üç yüz altmış tañrılarımız var henüz hâlkunğ gâcetleriñ yerine getirmezler senüñ bir tañruñ mecmü'-ı hâlkunğ gâcetin nice yerine **getürebilür** didiler...” (59b/1)

"...bu nesnelere muttasıf olmak emârât-ı ğudûsdur pes bunların her biri niçe tañrı **olubile** ğağ te'âlâ ğod bunun gibi nekâyızdan münezzehdür..." (66b/9)

"...siz bunların mu' cizâtın görünüş ki ayruğ dile dönderüp ğur'ân **diyebilürler** mi **okuyubilürler** mi ol küffârın okıduğı incil ğağ degüldüğün müşâli' a ğılp ma' nâsın fikr iden bilür..." (68b/14-15)

"...otuz üç yıl bu dünyâda yürüdi andan sonra ğirü atası ğatına çıkdı sağ yanına oturdu pes bunun gibi kimse nite ğul **diyübilesin** didi..." (75a/6)

"...ğangısını başa gösteresiz ben dañı anuğ üzerine olam ' âlet-ta' cıl iznik şehrinde ğâzır olasız ba' zılar eydür üç yıl içinde cem' **olabildiler**..." (83b/9)

"...bunların elinde zâhir olan dañı sıñırdür mu' cizât degil **diyubilür**..." (116a/1)

→ Burada **diyübil-** birleşik fiili ilk bakışta yeterliğin olumlu biçimi gibi görünse de metin içindeki anlamı yani bağlama bağlı kullanımı yeterlikten ziyade *ihtimal* anlamının öne çıktığını göstermektedir. Esas fiilin tasvirinde rol üstlenen *bil-* yardımcı fiili, *muktedir olma* anlamının dışına çıkmıştır. Şahin, konuyla ilgili bir çalışmada kip, zaman ve kişi eklerini alarak çekime giren fiillerde hem basit şekillilerde hem de birleşik çekimli fiillerde kip, zaman ve kişiyi bildirmesinin yanı sıra sevinç, pişmanlık, rahatlama, öğüt vb. duyguya dayalı anlam çeşitliliğini barındırdığını ifade etmiştir (2021: 151). Aydeniz de *Türkiye Türkçesinde Tasvirî (Descriptive) Fiiller ve Fonksiyonları* başlıklı yüksek lisans çalışmada tıpkı buradaki örnekte olduğu gibi bugün de Türkiye Türkçesinde geniş zamanlı fiillerdeki yeterlik kullanımında *ihtimal* anlamının sezildiğini tespit etmiştir (1995: 16). *Bil-* yardımcı fiilinin *ihtimal* dışında *tavsiye*, *yasak*, *hayret*, *rica* vb. anlamsal boyutları başka farklı çalışmalara da konu olmuştur (Kara, 2011: 1435).

ML'de Yeterliğin Olumsuz Biçimi

Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan yeterliğin olumsuz biçiminin aslı, Eski Türkçe dönemindeki *u-* fiilinin üzerine *-mA* olumsuzluk ekinin gelmesinden ibarettir. Karahanlı Türkçesi dönemi itibarıyla da *u-* fiili yerini eklemeye bırakarak varlığını devam ettirmiştir.

"...bavlesün şavme' asına vardılar ısuz kimse yoğ çevre yakın yolları aradılar **bulamadılar**" (77a/12)

→ **bulamadılar** birleşik fiil yapısında yeterliğin olumsuz biçiminin *iktidarla birlikte imkan, fırsat* işlevi öne çıkmıştır.

"...nuşaybin vilâyetin hârâb itdi taraşladı ve şehri berây egritdi **alamadı** ğirü döndi..." (86b/7)

→ **alamadı** birleşik fiil yapısında yeterliğin olumsuz biçiminin *iktidarla birlikte muvaffak olmak* işlevi öne çıkmıştır.

"...ğağ te'âlânın emrin **redd idemezsiz** ve tañrının emrin redd itsevüz olmaz elbetde..." (101b/15)

→ **redd idemezsiz** birleşik fiil yapısında yeterliğin olumsuz biçiminin *iktidarla birlikte reddiye* işlevi öne çıkmıştır.

“...tuğfetü'l-mülükde gelmişdür ki nüşirevân -ı 'âdil bir gün tahtda oturmuşdı haber itdiler ki h̄orāsānda k̄oduğı begün evine uğrı girmiş evin avlamışlar h̄ayli k̄umaşın almışlar didiler nüşirevân-ı 'âdil bu h̄aberi işidicek fi'l-h̄āl ol begi 'azl eyledi ba'd-ez-ān eyitdi ki şol kimse ki kendü evine pāsüpānluğ idüp **şaklayubilmeye...**” (3b/7)

“...şeyh eyitdi yā şol kimse ki günāhdan arı **olubilmeye** ya şuyı nite arı idebile...” (107a/12)

→ ML'de yeterliğin olumsuz biçimi, örneklerde de görüldüğü üzere *saklayubilmeye* ve *olubilmeye* örnekleri dışında hep *u-* fiilinin olumsuzluk eki *-mA* ile birleşmesiyle oluşturulmuştur. Dolayısıyla metinde her iki oluşumun da tanıklandığı söylenebilmektedir. Ayrıca *bil-* fiilinin asıl anlamından yavaş yavaş uzaklaştığı fakat tamamen asıl anlamını kaybetmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca *olubilmeye* fiilinde ulaç ekinin daralması da söz konusudur. Bu tür kullanımların sıklığı Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinleri için çok belirgin olmasa da zaman zaman karşılaşılmaktadır.

2.2. Tezlik Fiilleri

Güncel Türkçe Sözlük'te “bir fiile *-i* zarf-fiil ekiyle vermek fiili getirilerek oluşturulan ve çabukluk, kolaylık, yardım kavramı veren birleşik fiil, tezlik eylemi” biçiminde açıklanan tezlik fiilleri, çoğunlukla **esas fiil + -(I)+ ver-** biçimiyle formülize ediliyor olsa da hem Türkçenin tarihî dönemlerine ait metinlerde hem de günümüz anlatılarında tezlik anlamı veren tasvirî fiillerinin yalnızca *ver-* yardımcı fiiliyle oluşturulmadığı muhtelif çalışmaların da katkısıyla artık bilinmektedir (Uysal, 2014; Şahin, 2021). Bu anlam; *ver-*, *gel-*, *çık-* ve *ko-* fiilleriyle ML'de tanıklanmıştır.

Ver- fiili, *Güncel Türkçe Sözlük*'te 22 farklı madde başıyla izah edilmektedir. Bunlardan yalnızca ilk maddedeki “Üzerinde, elinde veya yakınında olan bir şeyi birisine erіştirmek, iletme.” anlamı bu çalışmaya dahil edilebilmektedir. Doğrudan olmasa da *Tarama Sözlüğü*'ndeki *ver-* fiilinin de *göndermek* anlamı *Güncel Türkçe Sözlük*'teki anlamla bağdaştırılabilir (Tarama Sözlüğü VI, 2009: 4173). *Fiil + ulaç eki + fiil* görünümü sergileyen ve *-(I)ver-* biçiminde karşımıza çıkan tezlik fiillerinin anlam alanı çoğunlukla çabukluğu, kolaylığı ve birdenbireliği ifade etmek olsa da yeterlik fiilinde olduğu gibi başka anlam ve duygu alanları da ifade etmesi mümkündür. Şahin, bu durumu şöyle izah eder: “Bir fiilin ifade ettiği işin neden çabuk yapıldığının incelenmesi gerekmektedir. Bu fiilin verdiği tezlik anlamının ardında iki zıt kavram biraz daha geriden kendini hissettirir. Bunlar yeterlilik ve yetersizliktir.” (2021: 132). Bu bağlamda ML'de yalnızca *ver-* yardımcı fiilli tasvirî fiiller irdelenmemiş, anlam açısından tezlik kategorisine girebilecek başka yardımcı fiil yapıları da çalışmaya dâhil edilmiştir.

“...ol bed-baht dañı h̄alife k̄atına gelicek şol k̄adar türruhāt diyüp h̄alífeye sögdi ki hiç vaşfa şıgmaz h̄alife bu ser-h̄ošün herzevātın ve sögdüğün işidicek girü **şalvirdi...**” (8b/8)

→ **şalvirdi** birleşik fiil yapısında *tezlik*, *beklenmezlik* anlamları öne çıkmıştır.

“...bir zamāndan şonra ol k̄urbağa k̄ıçdı deniz kenārına geldi ve bu k̄arıncaı **şalvirdi** ve k̄arınca gitdi...” (49b/13) / “...mecnū' ın dutdılar kimin k̄ırdılar ve kiminkine esır itdiler ve esır olanı yahūdilerün kiminün burnın ve kiminün k̄ulağın kesüp **şalvirdiler...**” (80b/9)

→ **şalvirdi** birleşik fiil yapısında *çabukluk* anlamı öne çıkmıştır.

"...oğlan eyitdi hiç perîşân olma ol qaravaşdan efendimün göñlüni sovutmaq benüm elümeddür ' avrat eyitdi nite oğlan eyitdi gözetgil efendim ne vaqıt ki uyquya vara bir tız ustura al anuñ eñegi altından birqaç qıl yol ki anuñla saña cāzūlîk **idüvirem** seni seve ki ol qaravaşı almaya didi..." (8a/11)

→ **idüvirem** birleşik fiil yapısı aslında *isim + birleşik fiil* görünümündeki bir başka birleşik fiille iç içe bir görünüm sergilemektedir. *Cāzūlîk it-* birleşik fiili ardına gelen *-(İ)ver-* yardımcı fiilinin kişi ve zaman ekleriyle çekimlenmesiyle yüklem hâline gelen yapı, *o işi yapmayı isteme ve o işte yeterli olduğunun farkında olma* anlamlarıyla öne çıkmış, *kolayca yapabilme* durumunun kaynağı *yeterli olmaya* bağlanmıştır. Şahin, bu anlamsal işlevin yazıtlarda ve Kutadgu Bilig'de de dikkati çektiğini hatırlatır (2021: 132).

"...gel iy filân kabuñı getür süd vireyin disün qablarımızı **doldurivirsün** biz dañı saña inanalum kendü tañrılarımız qoyalum senüñ tañrıña şapalum " (21a/11)

→ **doldurivirsün** birleşik fiil yapısında dikkati çeken unsur, söz konusu fiilin gerçekleştirilmesinin kaynağının yeterliğe, güce bağlanmasının yanı sıra fiilin buyurucusunun iradesinin de sezdirilmesidir. Ardından gelen *inan-* fiilinin gerçekleşmesi de bu iradeyi destekleyecek biçimde okuyucuya sunulmuş, arka planda *şartlı sonuç* işlevi hissettirilmiştir.

"...ol bendükçelerden kıllar dibinden cān niçe çeke çeke alur ve ol teni niçe qurı qor cān **diriligelüp** boğaza gelicek ' azrāyil nice dürtüp alur..." (47b/10)

→ *ver-* fiiliyle kurulan tezlik yapılarının dışında *gel-* fiili de *tezliği, kolaylığı, birdenbireliği* tasvir etmek için kullanılabilir. Burada da ölümden dönme, dirilme işini birdenbire, apansız bir biçimde tasvir etme işlevini *gel-* yardımcı fiili üstlenmiştir.

"...hemān-dem ki bunlara gelüp bu sözi resül ğazretine naql itdiler ğağ te' ālā yetmiş āyet dañı artuğ kendü ef' āl-i beyānında resülullāh eydürdi ki bunlara beyān **idüvire**..." (60a/3)

→ **idüvir-** birleşik fiilinde tezlik fiilinin bir başka işlevi karşımıza çıkar: *gelişigüzellik ve özenmeden yapma*. Fiilin ne ölçüde özenli/özensiz yapıldığını veya yapılmadığını doğrudan anlayabilmek güç olduğu için burada *gizli bir memnuniyetsizlik* ve hitap edilen kitleden *statü olarak üstte olma hâli* yani erk sahibi olma derin yapıda okuyucuya sezdirilmektedir. Dolayısıyla **idüvir-** fiilinde çabuk olma gerekliliği ön planda değildir.

"...geldiler peygambara su'al eylediler eyitdiler ki yā muğammed bize tañruñı **şifatlayuvir** ola ki inanavuz didiler..." (60b/2)

→ **şifatlayuvir-** birleşik fiili, çabukluk, anidenlik, birdenbirelik ifade etmekten öte *yeterli olma* durumunu ifade etmektedir. Burada, *karşı taraftan yöneltilen gizli ya da açık bir sitem, memnuniyetsizlik* söz konusudur. Hatta biraz daha derine inildiğinde fiilin buyurucusu yani yaptıranı tarafından yapılan konumundaki özneyi *küçük görme* ve *yapılan işi de gelişigüzellikle ifade etme* işlevleri yüzeye çıkarılabilir.

"...ol bavles-i la' ín eyitdi dilerim baña bir şavmi' a **yapıviresiz** tā ölince anuñ içinde oturam..." (72b/10)

→ **yapıvir-** birleşik fiili, *istek (görevlendirme)* anlamıyla öne çıkmıştır.

“...günü ‘ İsa ürdün ırmağına girdi gusül itdi yundı yağyâ ‘ aleyhi’s-selâm su **koyuvirdi** naşrânilerün ‘ İsa vaftüz oldı...” (78b/9)

→ **koyuvir-** birleşik fiili, *çabukluk, kolaylık* anlamlarıyla öne çıkmıştır.

“...ol žālim kâfirlerden birkaç(1) **çıkageldi** beni re’îsden dilek eylediler...” (10b/7)

→ **çıkagel-** birleşik fiili, *birdenbirelik, anidenlik, beklenmezlik* anlamlarıyla öne çıkmıştır.

“...ilyās(a) vağıy geldi ki filân gün ürdün ırmağı katına var ne görürsen git bu kavmi kıo didi ilyās ol günü gözetdi ol gün gelicek ürdün kenârına elyesa’ **dutaçıkdi**...” (30b/10)

→ Burada **dutaçık-** tasvirî fiilinde *dut-* fiilinin Güncel Türkçe Sözlük’te 17. maddede yer alan *ulaşmak, varmak* anlamı öne çıkmıştır. Bu anlamlara hizmet eden *çık-* yardımcı fiili *dut-* fiiline *anidenlik, birdenbirelik* katarken aynı zamanda esas anlamından uzaklaşarak Güncel Türkçe Sözlük’te 51. maddede yer alan *bulunduğu yerden fırlama, kopmak* anlamıyla da hizmet etmiştir.

“...yel bu şâyifeyi şöyle urdı ki derilerin şoyup çatulı sünük kıaldılar ba’ zıları kendü kendülerin yel almasun diyü kimi dizindegin ve kimi belindegin **gömekodılar**...”

→ Tarama Sözlüğü’nün *Ekler* cildinde bu yapı, “-akomak, (-ekomak; -ukomak): -ıvermek, -ıp bırakmak” anlamlarıyla tanımlanmıştır (Tarama Sözlüğü VII, 2009: 18). Buradaki anlamı da *çabukluk* olarak düşünülmektedir.

2.3. Süreklilik Fiilleri

Süreklilik/sürerlik, Türk Dil Kurumunun *Güncel Türkçe Sözlüğü*’nde “Sürekli olma, kesintisiz olarak sürüp gitme durumu, devamlılık” anlamlarına gelmekte; sürerlik, “Uzun sürme durumu” anlamına gelmekte; sürerlik fiili ise yine aynı sözlükte “Bir fiile -e zarf-fiil ekiyle durmak, kalmak, görmek fiilleri getirilerek oluşturulan ve süreklilik kavramı veren birleşik fiil” anlamına gelmektedir. Tokyürek, *Eski Türkçede (VIII. YY.- XII. YY.) Yardımcı Fiiller* başlıklı yüksek lisans çalışmasında süreklilik fiilinin Eski Türkçe döneminde bir oluş ve kılışın sürekli yapıldığını ifade etmek amacıyla kullanıldığını belirtir. *Bar-, elt-, id-, kal-, tur-, yori-, tut-, kel-* ve *kiter-* fiillerinin sürekliliği tasvir etme amacıyla kullanıldığını tespit etmiştir. Tokyürek ayrıca Köktürkçe döneminde sürekliliği ifade etmek için en çok *bar-* yardımcı fiilinin kullanıldığını; Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde ise *tur-* yardımcı fiilinin kullanımının yaygın olduğunu belirtmiştir (2005: 320). Eski Anadolu Türkçesi döneminde de bu fiillerin pek çoğu süreklilik/sürerlik anlamını tasvir etmek için kullanılmaya devam etmiş, özellikle *tur-/dur-, gel-, kal-, gör-* fiilleriyle sıkça karşılaşmıştır. ML’de en sık karşılaşılan süreklilik tasvirî fiilleri *dur-/tur-* yardımcı fiiliyle kurulmuş olanlardır.

“...benü isrâ’flün uluların kığırdı tañrı buyruğıyla melikiñüz budur didi benü isrâ’fle bu nesneden kıatı gücendiler zırâ bu sancağ **cekegelmiş** ve beglik **idegelmiş** şoyından degil...” (32a/14-15)

→ **cekegel-** ve **idegel-** birleşik fiillerinde yer alan *-egelmek* yapısı, Tarama Sözlüğü’nde *ilerden beri -mak, -dığı daima görülmek* anlamlarını taşımaktadır (Tarama Sözlüğü VII, 2009:15).

Ercilasun da *gel-* fiilinin Kutadgu Bilig'deki kullanımından yola çıkarak *eskiden beri süregelen bir devamlılığı anlatmak için* kullanıldığını belirtmiştir (2014: 114).

“...ol küçük oğlın şaşra karda kaldı ve kendü dañı şöyle yalunuz kaldı ğağ te' ālanuñ bu kadar kudretine **tanakalup** böyle melül olup ağlarken...” (37a/9)

→ **tanakal-** birleşik fiilinin yardımcı fiil unsuru olan *kal-* fiili, *herhangi bir durumu sürdürmek, olmak, herhangi bir durumda veya mekanda bulunmak* anlamlarıyla Eski Türkçede de tanıklanmıştır (Şirin, 2016: 447). *Kal-* fiilinin Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımının incelendiği bir çalışmada dönemin dil özelliklerini yansıtan belli başlı metinlerden yola çıkarak bu fiilin 26 farklı madde başı anlamla tanıklandığı tespit edilmiştir (İnce ve Özbek, 2019: 420-429). Burada da *şaşırp kalma durumunun devamlılığı, durumun içinde bulunma hâli* ön plandadır.

“...ol denizün balıkları ve girü kalan cānavarları dāvudla bile zārhlık idüp ağlaşurlardı andan **şurugelüp** şehre gelürdi...” (32a/14)

→ **şurugel-** tasvirî fiilindeki süreklilik anlamı, birleşik fiilin kendi başlılığından yola çıkılarak tespit edilmemiştir. Bahsi geçen varığın bir başka satırında (32a/7) *evvel zaman belirtecinin geçmesi ve başlangıcı bilinmeyen bir geçmiş zamana atıfta bulunan fiillerin sıralanmış olması, şurugel-* tasvirî fiilinin *ileriden beri -mak, -dığı daima görülmek* anlamlarıyla örtüşüğünü göstermiştir (Tarama Sözlüğü VII, 2009: 15).

“...merzubān dirler kistrānuñ bir cihān pehlivānı var idi aña hāber olundu ol dañı biraz bahādırlar ile ve yaraqlı yigitler ile ardın alup rūmuñ ardına düşüp bir gice 'ale'l-ğafle yaturken bunları başup bunları şıdı alup getürdükleri esırleri girü **alıkodı** ve bunlara bir kılıc ile urdı...”

→ **ko-** fiili **al-** fiiliyle birleşerek *tutsak etme, engel olma* anlamlarını kazanmıştır. Aydeniz, *ko-* fiiliyle kurulan birleşik fiil yapılarını *sürerlik* başlığı altında incelemiş, üstlendiği anlamsal işlevlerle sınıflandırma yoluna gitmiştir. *Ko-* fiilinin *şarta bağlı sürerlik, alıkoymak* ve *tezlik, çabukluk* işlevlerini sıralamıştır (1995: 176). Burada da bağlamdan yola çıkılarak *sürerlik* çatısı altında *tezliğin, çabukluğun* varlığına dikkati çekmek elbette mümkündür.

“...muğammed resūlullāh naql itdi işde tevrítiden dañı tevğíd beyān oldı ammā naşārā şimdi **dutaşurdukları** incilde tevñid işāreti yoğ...” (64a/12)

“...naşāyihden ve tevñiddeden hālî degüldür ve bu naşārā şimdi **dutaşurdukları** enācıl- i erba' a tağrıfinden ve ta' bîrden hālî degül...” (64b/2)

“...evvel mecūsiydi cundas pādışāhınun oğlydı bir gün ava çıkdı av avlayurağ bir şağa atlandı şağda bir şavme' a gördi ve ol şavme' a içinde bir zāhid pır ruhbān oturmuş öñinde bir kitāb **okıyüşurur**...” (69a/11)

“...saña ulu vaşiyetüm oldur ki naşārānuñ şimdi **dutadurdukları** dıne uymayasın...” (70a/12)

“...iy seffih kāfirler eydersiz ki bunlar **kıladurdukları** kıbleden kim döndürdi...” (116a/6)

→ **dutaatur-/dutadur-**, **okıyuşur-** ve **kıladur-** birleşik fiillerindeki *-adurmak* yapısı, Tarama Sözlüğü'nün *Ekler* cildinde *-mak*, *-makta olmak* anlamındadır (Tarama Sözlüğü VII, 2009: 14). *Dur-/tur-* fiilinin temel anlamının *durmak*, *ayakta durmak* ve *yerinde durmak* anlamlarıyla Eski Türkçeden beri kullanılageldiği bilinmektedir. Sonraki dönemlerde fiilin tarihî seyri açısından bu anlamların yanı sıra *kopmak*, *meydana gelmek*, *daimi surette yapmak*, *var olmak*, *karar kılmak vb.* görev alanlarıyla anlam genişlemesine uğramış bir fiil olduğu da belirtilmiştir (Erol, 2014: 531). Burada ML açısından bir kullanım farklılığı göze çarpmaktadır. *Dutadur-/dutaatur-* tasvirî fiillerinin kullanıldığı her cümlenin evvelinde *şimdi* zaman zarfı yer almıştır. Bu, belli ki müellifin bilinçli bir tercihidir. Bizce, buradaki yapı, başlangıç noktası *şimdi* olup *devam etmekte* veya *edecek olan* bir *dut-* fiilini tasvir etmektedir. *Şimdi* zaman zarfı, bahsi geçen cümlelerdeki anlatıya özgü sınır belirleyici bir zaman ifadesi olarak yerini almıştır.

“...melikler elinde ölmek yig andan ki kişi kendü kulları elinde helâk ola bu dem senüñ şefkatüne **şıgnugeldüm** ve senden yardım **umageldüm** nefsümi saña ısmarladum...” (94a/12)

→ *-egelmek* ibaresinin sürekliliği ifade etmek için kullanılabildiği daha evvelki örneklerde de görülmüştür. Fakat burada yapan öznenin muhatabı, yapan öznenin daha güçlü bir konumdadır. Burada bir istek, rica hatta yalvarma söz konusudur. *Ge-* yardımcı fiili, *sıgn-* ve *um-* esas fiillerini bu yönden pekiştirici bir rol üstlenmiştir.

SONUÇ

Mecma‘ü'l-Letâyif, Eski Anadolu Türkçesi dönemine tarihlendirilen bir metindir. Metinde anlatımı güçlendirmek, zengin kılmak ve zaman zaman da süslemek amacıyla müellif Sirâc bin Abdullâh'ın birleşik fiilleri kullanma yoluna gittiği görülmüştür. Bu, gündelik hayattan pek çok farklı kesite yer vermeye uygun bir tür olan anlatılar için alışıldık bir durumdur. Bu sebeple müellif sık sık *isim + yardımcı fiil*, *fiil + ulaç eki + yardımcı fiil* ve *anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik fiil* oluşumlarına yer vermiştir. Yaklaşma fiilleri hariç *yeterlik*, *tezlik* ve *süreklilik* tasvirî fiil yapıları tespit edilmiş, bağlam odaklı bir inceleme gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak, 123 varaklık eserde toplam 36 tasvirî fiil tespit edilmiştir.

1. Mecma‘ü'l-Letâyif adlı eserde yeterlik ifade eden fiillerin olumlu çekiminde *u-* fiilinin yerini tamamen *bil-* fiiline bırakarak *muktedir olma*, *yeterli olma*, *gücü yetme* ve *yeterli olmada ihtimal* anlamlarıyla kullanıma çıktığı görülmüştür.
2. Yeterlik fiillerinin olumsuz çekimlerinde *u-* ve *bil-* fiili olumsuzluk eki *-mA* ile birlikte karışık bir kullanım sergilemiş, ağırlıklı olarak *u-* fiili olumsuz çekimde tercih edilmiştir. Burada dikkati çeken bir diğer nokta da *ol-* fiilinin olumlu yeterliği ifade ettiği örneklerde hem geniş ünlülü ulaç ekinin kullanılmış olması hem de dar ünlülü ulaç ekinin kullanılmış olmasıdır. Fakat *ol-* fiiliyle yeterliğin olumsuzluğunun ifade edildiği örnekte ise dar ünlülü ulaç eki kullanılmıştır.
3. Tezlik fiilleri çoğunlukla *ver-* fiiliyle kurulmuş olsa da *gel-*, *çık-* ve *ko-* fiillerinin görev aldığı kimi tasvirî fiil yapıları da anlamca *tezlik*, *anidenlik*, *çabukluk*, *birdenbirelik* ifade ettiği için bu gruba dahil edilmiştir.
4. Süreklilik fiilleri için *dur-/tur-*, *kal-*, *gel-*, *ko-* fiilleriyle kurulan tasvirî fiil yapıları tasvir ettikleri anlam boyutları çerçevesince bu grupta ele alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Akın, B. A. (2018). *Mecma'ü'l-Letâyif'in Viyana Nüshası: Dil Özellikleri - Metin – Dizin* [Yüksek lisans tezi, Doğu Akdeniz Üniversitesi]. <http://irep.emu.edu.tr:8080/xmlui/handle/11129/4901>
- Aktaş, Y. (2019). *Mecma'ü'l-Letâyif (30a-58b varaklar) giriş-inceleme-metin-çeviri-dizin-tıpkıbasım* (Tez No. 568487) [Yüksek lisans tezi, Düzce Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Arslan Erol, H. (2014). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri* (2. baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydeniz, S. (1995). *Türkiye Türkçesinde Tasvirî (Descriptive) Fiiller ve Fonksiyonları* (Tez No. 43555) [Yüksek lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Banguoğlu, T. (2000). *Türkçenin Grameri* (6. baskı). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bilgegil, M. K. (2009). *Türkçe Dilbilgisi* (3. baskı). Salkımsöğüt Yayınları.
- Boz, E. (2013). *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi* (2. baskı). Gazi Kitabevi.
- Bozkurt, F. (2004). *Türkiye Türkçesi Türkçe Öğretiminde Yeni Bir Yöntem* (3. baskı). Kapı Yayınları.
- Çiçekler, A.N. (2016). *Mecma'ü'l-Letâyif (inceleme - tenkitli metin - sözlük - tıpkıbasım)* (1.baskı). Kesit Yayınları.
- Demirci, Ü. Ö. (2016). *Eski Türkçede Fiiller* (1. baskı). Umuttepe Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2014). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil* (2. Baskı). Akçağ Yayınları.
- Erdem, M. D. & Demirci, Ü.Ö. (2019). *Köktürkçe* (1. baskı). Pruva Yayınları.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- Gencan, T. N. (2001). *Dilbilgisi*. Ayraç Yayınevi.
- Gödek, G. (2018). *Mecma'ü'l-Letâyif (Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Dizin)* (Tez No. 508221) [Yüksek lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- İnce, G.K. & Özbek, Ö. (2019, Şubat). Eski Anadolu Türkçesinde Kal- Fiilinin İşlevleri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (ASOS JOURNAL)*(88), ss.418-444. <http://dx.doi.org/10.16992/ASOS.14742>
- Kara, F. (2011). “Bil-” Tasvir Fiilinin İşlevleri. *Turkish Studies (Volume 6/1)*, ss. 1381-1397.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi* (1. baskı). Akçağ Yayınları.
- Karahan, L. (2014). *Türkçede Söz Dizimi* (20. baskı). Akçağ Yayınları.

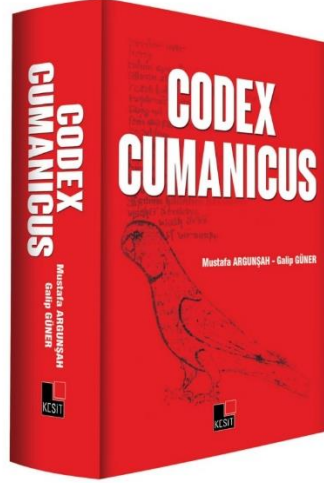
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi* (3. b.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2010). *Grammer Terimleri Sözlüğü* (4. baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Seçkin, K. (2020). *Eski Türkçe Metinlerinden Örneklerle Mental Fiil Teorisi*. Palet Yayınları.
- Şahin, H. (2021). *Türk Dili Üzerine Yazılar* (1. baskı). Akçağ Yayınları.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi* (1. baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tarama Sözlüğü III, XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, E-İ* (2009). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tarama Sözlüğü VI, XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, U-Z* (2009). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tarama Sözlüğü VII, XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, Ekler* (2009). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tokyürek, H. (2005). *Eski Türkçede (VIII. yy.- XII. yy.) Yardımcı Fiiller* (Tez No. 161056) [Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Türk Dil Kurumu. (t.y.). <<https://sozluk.gov.tr/>>, *Güncel Türkçe sözlük*. (E.T.: 24.08.2021).
- Uysal, İ.N. (2013). Gel- Fiilinin Eski Anadolu Türkçesinde Tezlik Yapma İşlevi. *Türk Dili*, 739, ss. 70-77.
- Yakar, H.İ. (2009). Polonya Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazmaları. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), ss. 257-273.
- Yaşar, R. (2019). *Mecma 'ü'l-Letâyif (1b-29b) Giriş-İnceleme-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım* (Tez No. 568067) [Yüksek lisans tezi, Düzce Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>

Geliş Tarihi: 26.08.2021

Kabul Tarihi: 17.09.2021

ARGUNŞAH, MUSTAFA; GÜNER, GALİP (2015). CODEX CUMANICUS, İSTANBUL: KESİT YAYINLARI, ISBN: 978-605-9100-59-5, 1079 SAYFA

Abdüssamet KILINÇ*

Karadeniz'in kuzeyinde boylar hâlinde yaşamış olan Kuman-Kıpçak Türklerinden Türk diline yadigar kalan *Codex Cumanicus*, Kuman-Kıpçak Türklerinin ticari, sosyal ve kültürel hayatına ışık tutan bir eserdir. İçerisinde bulunan dil ve kültür malzemesi açısından Türk dili araştırmalarında bir hayli öneme sahiptir.

Eserin tek nüshası, İtalya'nın Venedik şehri Saint-Marcus Kütüphanesi'nde *Bibliothecae Divi Marci - Bibliothecae Nazionale di S. Marco - Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum, Venezia, Mss. latini, Fondo antico, Collocazione 1597, Codex DXLIX / № 549*'da kayıtlı bulunmaktadır. Eserin, kitap toplama meraklısı İtalyan şair Francesco Petrarca tarafından 1362 yılında Venedik Cumhuriyeti'ne hediye edildiği düşünülmektedir. Eser, bir süre "Codex de Petraque" adı ile de anılmıştır.

Eser, Orta Kıpçakça dönemine ait olup birtakım gramer bilgileri ve dinî metinler ihtiva eden, gotik harflerle yazılmış çok dilli bir sözlüktür. *Codex Cumanicus* "İtalyan" bölümü ve "Alman" bölümü olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Eserin içerisinde Latince, Farsça ve Türkçe sözlüğün yanı sıra atasözleri, bilmeceler, dualar, ilahiler ve vaazlar bulunmaktadır. Kitabın İtalyan bölümünün İtalyan tüccarlar, Alman bölümünün ise misyonerlik faaliyeti yapan Alman rahipler tarafından yazıldığı sanılmaktadır.

Codex Cumanicus, 55 yapraktan oluşan "İtalyan" bölümü ve 27 yapraktan oluşan "Alman" bölümü olmak üzere toplam 82 yapraktan oluşmaktadır. Yazıldığı dönemin konuşma dilini, ticari ve kültürel hayatını yansıtan, dil ve kültür tarihi açısından çok önemli olan *Codex Cumanicus*'u ilk olarak 1828'de Julius V. Klaproth yayımlamıştır. Klaproth, İtalyan bölümünün bir kopyasını yaptırarak üzerinde çalışmış ve *Codex*'in bir kısmını neşretmiştir. Daha sonra eser üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. K. Grönbech, C. G. Kuun, W. Bang, A. N. Samayloviç, D. Rasovskiy, W.

* Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Milli Eğitim Bakanlığı; Doktora Öğrencisi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, kilinc_abdusamet@hotmail.com ORCID ID: 0000-0003-1779-2625.

Radloff, T. Kowalski, T. Halasi Kun, V. Drimba, A. V. Gabain, A. Caferoğlu, D. Drüll, A. Tietze, A. Garkavets gibi birçok araştırmacının eser üzerinde çalışmaları bulunmaktadır.

Argunşah ve Güner'in hazırladıkları çalışma, bugüne kadar ülkemizde tıpkıbasımı da verilerek yapılmış en kapsamlı ve en güncel *Codex Cumanicus* çalışmasıdır. Daha önce Türkiye'de *Codex Cumanicus* ile ilgili bilgiler kimi araştırmacı ve bilim adamları tarafından verilmiştir fakat bunlar tanıtıcı mahiyettedir. Mustafa ARGUNŞAH ve Galip GÜNER'in beş yıl süren çalışmalarının ardından Türkolojiye kazandırdığı bu eser, 2015 yılında Kesit Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

Kitap, 1079 sayfa olup *İçindekiler* kısmıyla başlamakta ve sırasıyla *Eser hakkında Birkaç Söz, Kısaltmalar, Giriş, Codex Cumanicus'un Dil Özellikleri, Codex Cumanicus I Metin, Codex Cumanicus II Metin, Codex Cumanicus II Metin – Çeviri, Codex Cumanicus I Dizin, Codex Cumanicus II Dizin, Kaynakça, Tıpkı Basımlar, Codex Cumanicus I (1a-55b), Codex Cumanicus II (56a-83a)* ana başlıklarıyla sonlanmaktadır.

“Eser Hakkında Birkaç Söz” (s. 11-15) bölümünde eser hakkında kısa bilgiler verilir. Çalışma esnasında karşılaşılan güçlüklerle ilgili açıklamalar yapılmıştır. “Kısaltmalar” (s. 17-20) kısmında eserde kullanılan kısaltmalar verilmiştir. “Giriş” (s. 21-36) bölümünde “Codex Cumanicus’un İkinci Nüshası”, “Codex Cumanicus’un Yazılış Tarihi”, “Codex Cumanicus Nerede Yazıldı”, “Codex Cumanicus’un Yazarı”, “Codex Cumanicus’un Yazılış Amacı”, “Codex Cumanicus’un Dili” başlıkları altında *Codex Cumanicus* hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. “İki Ayrı Codex Cumanicus” (s. 27) başlığı altında *Codex Cumanicus*’un aslında iki farklı defterden oluştuğundan, konu ve gaye birliği dolayısıyla bilinmeyen biri tarafından birbirine eklendiğinden bahsedilmektedir. “İtalyan Bölümü” (s. 27-30) ve “Alman Bölümü” (s. 31) başlığı altında *Codex Cumanicus*’un İtalyan ve Alman bölümleri hakkında detaylı açıklamalar yapılmıştır. “Codex Cumanicus Üzerine Yapılan Önemli Çalışmalar” (s. 31-36) kısmında ise bulunuşundan günümüze kadar *Codex Cumanicus* üzerine yapılmış önemli çalışmalar sıralanmaktadır.

“Codex Cumanicus’un Dil Özellikleri” (s. 37-128) bölümünde yer alan “Codex Cumanicus’un Yazım Özellikleri” alt başlığında *Codex Cumanicus*’ta kullanılan ünlü ve ünsüz harflerin yazımı ve bunların okunmasında karşılaşılan sorunlar hakkında bilgiler verilmektedir. Bu bölümde “Ses Bilgisi” (s. 59-71), “Şekil Bilgisi” (s. 73-128) alt başlıkları altında *Codex Cumanicus*’un ses ve şekil bilgisi hakkında geniş ve detaylı gramer bilgileri verilmektedir.

“Codex Cumanicus I Metin” (s. 129-235) başlığı altında *Codex Cumanicus*’un “İtalyanca Codex” adı verilen birinci bölümü, transkripsiyonlu olarak verilmiştir. Bu bölüm 1a’dan başlamakta ve 55b’de bitmektedir. İtalyan bölümü:

“1330 Temmuz’un on birinci günü. Rabbimiz İsa Mesih’in ve onun annesi Kutsal Bakire Meryem’in, azizlerin, Tanrı’nın ve Kutsal Ruh’un adına. Amen. Tanrı ve Evangelist Aziz John (Iohannis) onuruna. Bu kitapta herkes için alfabetik olarak Farsça ve Kumanca sözler bulunmaktadır.” diye başlamakta ve fiil çekimleriyle devam edip 55b’de son bulmaktadır. Bu bölümde kelimeler üç sütün halinde Latince, Farsça ve Kumanca olarak sıralanmıştır.

“Codex Cumanicus II Metin” (s. 237-325) başlığı altında ise *Codex Cumanicus*’un “Almanca Codex” de denilen ikinci bölümü, transkripsiyonlu olarak verilmiştir. Alman bölümü 56a’da fiil çekimleriyle başlamakta ve sözlük listeleriyle devam ederek 83a’da bitmektedir. Bu bölümde ilahiler, vaazlar, bilmeceler, çeşitli vecizeler yer almaktadır.

“Codex Cumanicus II Metin – Çeviri” (s. 327-409) başlığı altında *Codex Cumanicus*’un II. bölümündeki transkribe edilen metnin Türkiye Türkçesine aktarımı gerçekleştirilmiştir.

“Codex Cumanicus I Dizin” (s. 411-616) başlığı altında *Codex Cumanicus*’un İtalyan bölümünün dizini, “Codex Cumanicus II Dizin” (s. 617-901) başlığı altında *Codex Cumanicus*’un Alman bölümünün dizini verilmiştir. Bu bölümlerde kelimeler alfabetik hâlde sıralanıp Türkiye Türkçesindeki anlamları verilerek sözcüklerin kökenleri ve hangi bölümlerde geçtikleri de belirtilmiştir. Bu bölümlerden sonra “Kaynakça” (s. 903-909) bölümü yer almaktadır.

Kitap, “Tıpkı Basımlar” başlığı altında “Codex Cumanicus I (1a-55b)” (s. 911-1023) İtalyan, “Codex Cumanicus II (56a-83a)” (s. 1024-1079) Alman bölümlerinin orijinal nüshasının tıpkıbasımlarının verilmesiyle sonlanmaktadır.

Yazıldığı dönemin konuşma dilini, ticari ve kültürel hayatını yansıtan, Türk dil ve kültür tarihi açısından çok önemli olan *Codex Cumanicus* gibi değerli bir eserin yayınına Türkolojiye kazandırmalarından dolayı Mustafa ARGUNŞAH ve Galip GÜNER’i tebrik ediyor ve yeni çalışmalarını da heyecanla beklediğimizi belirtmek istiyoruz.

Geliş Tarihi: 03.08.2021

Kabul Tarihi: 20.09.2021

**AYDIN, ERHAN (2021). BOZKIRIN TANIKLARI ESKİ TÜRKÇE YAZITLAR,
BİLGE KÜLTÜR SANAT YAYINLARI, ISBN 978-625-7201-37-7, 224 SAYFA**

Mustafa Selçuk DİLSİZ*

Türklerin bilinen en eski yazılı belgeleri Köktürkler döneminden kalmış yazıt taşı, kaya kütleleri ve çeşitli nesnelere oyma yazı sistemi ile yazılmış metinlerdir. Bu metinler Moğolistan'dan Çin'e, Tuva ve Hakasya'dan Kırgızistan'a kadar geniş bir coğrafyada yer almaktadır. Türk dili, tarihi ve kültürü açısından büyük öneme sahip olan bu yazıtların dilini çözen bilim adamı Danimarkalı Türkolog V. Thomsen'dir. Thomsen'den bugüne eski Türk yazıtlarıyla ilgili önemli çalışmalar yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Eserini tanıtacağımız Prof. Dr. Erhan Aydın da bu yazıtlar üzerine önemli çalışmalar yapmış ve "Bozkırın Tanıkları Eski Türkçe Yazıtlar" adlı eseriyle bu alana yeni bir katkı sağlamıştır.

Çalışmanın temelini oluşturan eski Türk yazıtları esasen dört coğrafi bölgede bulunmaktadır. Bunlar: Moğolistan bölgesi, Rusya Federasyonu içerisinde bulunan Tuva ve Hakasya Cumhuriyeti, Dağlık Altay Cumhuriyeti ve Kırgızistan. Bu bölgeler dışında Çin Halk Cumhuriyeti'nde de yazıtlarımız vardır. Elimizdeki "Bozkırın Tanıkları Eski Türkçe Yazıtlar" adlı eser, yukarıda saydığımız bölgelerde bulunan yazıtları bir araya getirerek okuyucuya derli toplu bilgi vermeyi amaçlamaktadır. Yazar bu eserin amaçlarını şu şekilde belirtmiştir:

Türklerin en eski yazılı metinleri olarak nitelendirebileceğimiz Türk runik harfli metinler hakkında bilgi vermek.

Okuyucunun doğru bilgilerle donanmasına katkıda bulunmak.

Eserin giriş bölümünde, Türklerin ilk yazılı belgelerini Çöyr (Çoyr~Çoyren) yazıtıyla başlatmak konusunda araştırmacıların hemfikir olduğundan bahsedilmiştir. Yazar bu bölümde alan dışından kişilerin, doğru olmayan bilgilerle bilgi kirliliği yarattığını ve bu bilgi kirliliği sonucunda yazıtlar hakkında tuhaf ve rahatsız edici görüşler ortaya çıktığını belirtmiştir. Eserin bir amacı da bu bilgi kirliliğini ortadan kaldırmak, yazıtlar hakkında okuyucuya doğru bilgi vermektir.

Ön söz ve giriş bölümünden sonra "Türklerin En Eski Çağları ve Yazılı Belgeleri" başlıklı bölümde I. Türk Kağanlığından önceki çağlarda yazılı belge olup olmadığı konusunun tartışmalı olduğu belirtilmiştir. Türkçenin karanlık dönemi olarak nitelendirilen "İlk Türkçe" dönemi hakkında bilgi verilmiştir. Eski Türkçe döneminde tespit edilen bir sözcüğün miladın öncesi ve sonrasındaki ilk biçiminin rekonstrüksiyon" yani "yeniden kurma" yöntemi ile belirlendiği dile getirilmiştir. Tenri sözcüğü yeniden kurma yöntemi ile açıklanmıştır.

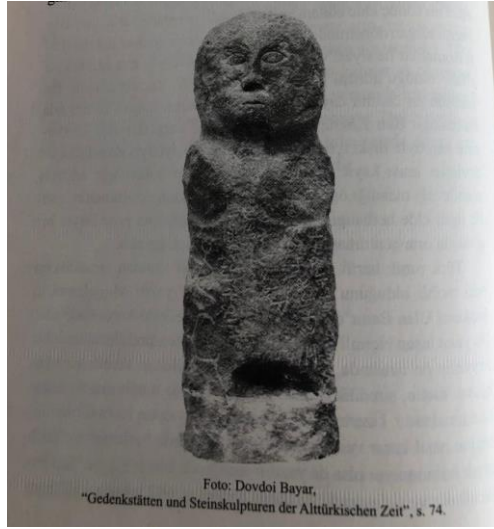
* Yüksek Lisans Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı, mustafaselcukdilsiz@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2559-7942>.

Türkçenin Eski Türkçeden önceki dönemlerinden biri olarak kabul edilen ve elimizde herhangi bir yazılı belge bulunmayan T'o-pa devletinin dilinden bahsedilmiştir. Türkçe ve Moğolca arasındaki r/z ve l/ş ses denklikleri hakkında bilgi verilmiştir.

I. Türk Kağanlığı veya yaygın adıyla I. Köktürk Kağanlığı (532-630) döneminden kalan Türk runik alfabesi ile yazılmamış ve dilleri Türkçe olmayan üç yazıt olduğu kaydedilmiştir. Bunlar: Bugut, Zhaosu (Mongolküree) ve Hüyis-Tolgoy yazıtlarıdır.

Çalışmanın ikinci bölümü “*Türk Runik Harfli Eski Türk Yazıtları*” başlıklı bölümdür. Bu bölümün giriş kısmında Türklerin kullandığı runik alfabenin kökeni ve ne zaman oluşturulduğu konusunun tartışmalı olduğu belirtilmiştir. Bu alfabenin İstemi Kağan döneminde Batı dünyası ve onun en önemli temsilcisi Romalılar ile siyasi ve ticari ilişkiler sonucunda icat edilmiş bir alfabe olduğu fikrinin gün geçtikçe yaygınlık kazandığı dile getirilmiştir.

Türk runik harfli metinler içerisinde şimdilik en eski tarihli olduğunu düşündüğümüz Çöyr yazıtı hakkında bilgi verilmiştir.

Çöyr yazıtının görseli (s.24)

Bu bölüm içerisinde ele alınan bir başka husus Köktürk adıdır. Bu adın Bumın Kağan ve kardeşi İstemi Kağan tarafından kurulan I. Türk Kağanlığının adından ileri geldiği belirtilmiştir. Ayrıca İltiş Kağan'ın kurduğu II. Türk Kağanlığı veya Doğu Köktürklerinin, ülkemizde Kutluk Devleti olarak da bilindiği belirtilmiş ve kutlug adı açıklanmıştır.

İlgili bölümde Türk runik alfabesinin kökeni ve adlandırılması üzerinde de durulmuştur. Daha sonra bu alfabenin kullanışlı olup olmadığı sorusuna yanıt aranmıştır.

Burada ele alınan bir başka konu ise Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarının bulunuşudur. Bu yazıtların bulunuşu hakkında bilgi verildikten sonra yazıtların kim tarafından yazıldığı, anlatılan olayların en ince ayrıntısına kadar nasıl hatırlandığı konusuna değinilmiştir. Bu bölümün son kısımlarında ise bu büyük külliyyat üzerine ülkemizde yapılan çalışmaların kısa bir bibliyografyası verilmiştir. Detaylı bibliyografya için yazarın Türk Runik Bibliyografyası eserine bakılabilir (Aydın: 2017).

2 Beyime, akrabalarımaya doymadım

(...)

Dağlık Altay Cumhuriyeti Yazıtları alt başlığında Rusya Federasyonu'na bağılı özerk yönetimlerden biri olan Dağlık Altay Cumhuriyeti'nde de Türk runik harfli yazıtlarımızın bulunduğı kaydedilmiştir. Yakın zamanda Tobıkova, Nevskaya ve Erdal'ın yürüttüğü "Dağlık Altay Projesi" çerçevesinde yazıtların yeni estampajlarının alındığı ifade edilmiştir. Bazı Dağlık Altay Yazıtları şunlardır: A1.Çarış; A.10.Mendur-Sokkon II; A.20Taldu-Ayrı; A.30.Yalbak-Taş X/Kalbak-Taş X. Bu bölümde toplam 90 yazıtın envanter kaydı verilmiştir.

Yalbak-Taş XIII (A 39) Yazıtı

Türk Runik Harfli Metin

↓ 𐰃𐰄𐰅𐰆𐰇𐰈𐰉𐰊

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

Er atı el yeğen e

Günümüz Türkçesine Aktarımı

Erkeklik adı El Yegen'dir

Kırgızistan Yazıtları alt başlığında Kırgızistan yazıtları terimi ile Kırgızistan sınırları içerisinde ele geçmiş yazıtların kastedildiği belirtilmiştir. Bu yazıtların envanterinin Alimov'un "Tanrı Dağı Yazıtları, Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme" kitabı esas alınıp öteki kaynaklardaki yazıtlar ile karşılaştırılarak hazırlandığı belirtilmiştir. Kırgızistan yazıtlarından bazıları şunlardır: K.1 Talas I; K. 10. Talas X; K. 20. Koçkor I; K. 30. Koçkor XII. Bu bölümde toplam 42 yazıtın envanteri verilmiştir.

Talas IX (K 9) Yazıtı

Türk Runik Harfli Metni

↓ 𐰃𐰄𐰅𐰆𐰇𐰈𐰉𐰊𐰋𐰌𐰍𐰎𐰏𐰐𐰑𐰒𐰓𐰔𐰕 1

𐰖𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡𐰢𐰣 2

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

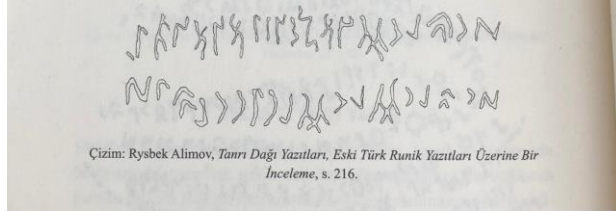
1 kutlug öz inençü esiz öz öge

2 kutlug a oğlanın ulatı k

Günümüz Türkçesine Aktarımı

1 Kutlu Öz İnençü kutlu Öz Özge

2 Kutlu çocuklarıyla birlikte (kaldı).

(Talas 9 yazıtının çizimi) (s. 200).

Çin Halk Cumhuriyeti Yazıtları alt başlığında Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının bulunduğu bölgelerden birinin de Çin Halk Cumhuriyeti olduğu belirtilmiştir. Bu yazıtların bir bölümünün ilk bulunanlar, bir bölümünün ise yakın zamanlarda bulunanlar olduğu dile getirilmiştir. Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki yazıtların 1898 yılından beri bilindiği ifade edilmiştir. Bu bölgede bulunan yazıtların son olarak Cengiz Alyılmaz tarafından yayımlandığı kaydedilmiştir. Bu bölgede bulunan yazıtların listesi verilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: 1.Karı Çor Tegin/Xi'an; 2. Cimsar/Yemiş Tutuk; 3. Çagan Obuga/Yorçı; 6. Yargol; 9. Hoten Çubuğu. Bu bölümde toplam 9 yazıtın envanter kaydı verilmiştir.

Karı Çor Tegin (Xi'an) Yazıtı

Türk Runik Harfli Metin

†? 1

†? 2

(...)

Yeni Türk Harfleriyle Yazımı

1 bo [er] miç-

2 tisi bitiği

(...)

Günümüz Türkçesine Aktarımı

“Bu, er mingtisi yazıtı(dır) (...)

Çalışmanın sonunda kaynakça bölümü yer almaktadır. Eseri, eski Türk yazıtlarına ilgi duyan herkesin okuyabileceği düzeyde kaleme alan Prof. Dr. Erhan Aydın hocamıza çok teşekkür ediyoruz.

KAYNAKÇA

AYDIN, Erhan (2017). Türk Runik Bibliyografyası. İstanbul. Bilge Kültür Sanat Yayınları.

_____ (2021). Bozkırın Tanıkları Eski Türkçe Yazıtlar. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.